

Hoe was het mogelijk. In Gods naam

Acht jaren kerkstrijd:1936-1944

Door B. de Groot

|

Inhoudsopgave

Over de auteur en zijn tekst
Woord vooraf

I. Luchtfoto van de Gereformeerde kerken

Breuk of vooruitgang
 Het piëtisme
 Het piëtisme onder de afgescheidenen
 Onder de dolerenden
 Abraham Kuyper
 Dan komt 1905
 En daarna .....

De reformatie en de kerkelijke pers tussen 1920 en 1940
 Klaas Schilder als journalist en polemist
 Klaas Schilder als prediker
 Klaas Schilder als theoloog
 Klaas Schilder als mens
 Het piëtisme in de jaren dertig
 Sterke herleving van de verbondstheologie
 Het nieuwe kerkrecht

II. Een lang en droef verhaal

De synode van Amsterdam
 De leerverschillen op de synodetafel
 Het voorstel Polman-Van der Vegt
 Het voorstel in behandeling
 Het deputaatschap leergeschillen

De synode van Sneek/Utrecht
 De gereformeerden en het nationaal socialisme
 Na 14 mei 1940
 Klaas Schilder gearresteerd
 Opnieuw synode
 Moet de synode duur verlengd worden?
 26 mei 1942
 Schilder gaat in staking
 De leerverschillen behandeld
 Eerste reacties
 De synode treedt buiten haar oevers
 De toelichting op de leerbesluiten
 Gebonden kandidaten
 Gezag is gezag
 Schilder onder water

De synode van Utrecht
 ....gaat aan het werk
 Bezwaarschriften
 Gesprek met bezwaarden
 De brief van Sint Maarten
 Advies Schilder
 "In wezen mouterij"
 Pogingen tot compromis
 Kandidaat Schilder
 Giessendam
 Schilder geschorst
 Laatste poging
 Schilder en de Duitsers
 11 augustus 1944

III Gevolgen

IV Conclusies

Over de auteur...

Berend de Groot (Uithuizen, 1919 – Drachten, 2012) schreef in 1985 een terugblik op het conflict binnen de synode van de Gereformeerde Kerken in de jaren veertig van de vorige eeuw. Dit geschil had moeten worden beslecht door de schorsing en afzetting van de Kampense hoogleraar prof. dr. K. Schilder en de schorsing van diens geëmeriteerde collega prof. dr. S. Greijdanus, die zich tegen synodebesluiten hadden verzet. In plaats van een oplossing leidde dit echter tot de vorming van een nieuw kerkverband onder de naam Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt). Dit nieuwe verband, algemeen bekend als *de vrijgemaakten*, onderscheidde zich door een strakke organisatie en een sterke nadruk op Schrift en belijdenis, zowel binnen de kerk als in de samenleving.

Het nieuwe kerkverband telde aanvankelijk zo'n 90.000 leden, ongeveer tien procent van de oorspronkelijke Gereformeerde Kerken. Een deel van deze groep, ongeveer een vijfde, keerde in de jaren vijftig terug naar de kerk die zij eerder hadden verlaten. De overige 80.000 bleven echter trouw aan het nieuwe kerkgenootschap en bouwden jarenlang gestaag aan een vrijgemaakte zuil, die ook buiten de kerkelijke muren op veel terreinen een eigen stempel drukte.

Berend de Groot was meer dan twintig jaar lid van de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt, totdat hij zich in 1967 onttrok en terugkeerde naar de Gereformeerde Kerken in Nederland. In dat jaar werd de jonge kerk getroffen door een forse uitstroom van leden, die steeds meer vervreemdden van een meerderheid die zich isoleerde door de overtuiging dat het ware geloof alleen te vinden was binnen de eigen richting, in de enige ware kerk.

De Groot werkte het grootste deel van zijn leven als leraar Nederlands en geschiedenis aan het Ichthus College in Drachten. Daarnaast was hij jarenlang studieleider van de MO-opleiding Nederlands aan de Noordelijke Leergangen in Groningen. Hij was van jongs af aan kerkelijk actief, vervulde meerdere keren het ambt van ouderling en bezocht diverse synodevergaderingen. In 1983 werd hij officieel afgevaardigde voor de particuliere synode Friesland Zuid naar de synode van Dokkum.

De Groot schreef veel. Jarenlang verzorgde hij een literaire rubriek voor de Friese Kerkbode. Voor de serie *Zoekers van Licht* van Uitgeverij Kok in Kampen schreef hij twee goed ontvangen studies: *De Anabaptisten* (1988) en *De Zwijndrechtse Nieuwlichters* (1986). Herinneringen aan zijn Groninger jeugd legde hij in dialect vast in het boek *Van Dei van Dou* (Over hen van toen, 1980), uitgegeven door Niemeijer in Groningen. Een andere autobiografische publicatie, *Retour Uithuizen* (1982), verscheen in het Nederlands bij dezelfde uitgever. Voor het middelbaar onderwijs schreef hij bovendien twee letterkundige methoden.

Zijn grote interesse in theologie bleef niet onopgemerkt. De theologische faculteit van de Vrije Universiteit in Amsterdam nodigde hem in 1990 uit om openbare colleges over het piëtisme in Nederland te geven. Daarnaast was hij redactielid en auteur voor het *Jaarboek voor de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland*. In de eerste jaargang schreef hij een artikel over *De kwestie-Staal te Drachten*, waarin hij een heldere analyse gaf van een langdurig conflict binnen de Gereformeerde Kerk in Drachten. Dit geschil werd in 1940 beslecht door een bindende uitspraak van de generale synode, waarbij predikant Gezinus Staal (1884–1976) met emeritaat werd gestuurd.

en over de tekst

De hierna volgende tekst werd tien jaar na het overlijden van Berend de Groot teruggevonden in zijn nalatenschap. Hoewel de tekst af was, bleek niet voor wie hij was bedoeld. De Groot schreef alles met de hand en weigerde gebruik te maken van een typemachine of computer. Dit was

mogelijk een belemmering voor publicatie. Ook was de tekst voor het eerdergenoemde Jaarboek te omvangrijk.

Voor De Groot zelf was dat echter geen probleem. Hij was een studeerkamergeleerde die niet schreef uit ambitie, maar vanuit een innerlijke drang. Publicatie was meegenomen, maar bijzaak. Toch hebben wij ervoor gekozen om deze tekst toegankelijk te maken, omdat deze een analyse biedt van gebeurtenissen die vele levens hebben beïnvloed en verstrekkende gevolgen hadden voor de Gereformeerde Kerken in Nederland. Wellicht wilde De Groot met deze geschiedenis, waarvan hijzelf getuige was, laten zien welke lessen er nog zijn te leren uit de inhoudelijke en procedurele missers van destijds – en uit de onbenutte kansen om het schisma te voorkomen.

De Groot had een betrokken, maar kritische blik op de ontwikkelingen binnen de Gereformeerde Kerk vrijgemaakt. Hoewel hij vond dat prof. Klaas Schilder en zijn aanhangers formeel en inhoudelijk in hun recht stonden en het ook bij het rechte eind hadden, kon hij zich later minder vinden in de spits toelopende richting die de theologie van de voortgaande reformatie insloeg. Hij voelde zich niet thuis bij de neiging van veel vrijgemaakten om zich terug te trekken op hun eigen geloofseiland. De Groot was een aanhanger van de verbondstheologie en geloofde dat Gods verbond niet beperkt was tot hen die zich beriepen op artikel 31 van de Dordtse kerkorde en elke samenwerking met andersdenkenden uit de weg gingen.

Zijn betrokkenheid bij het kerkelijk conflict blijkt duidelijk uit de tekst. De Groot heeft geleden onder de breuk in de kerk die hem zo dierbaar was. “Wat hebben we ons in de kerken druk gemaakt over de verkeerde dingen, de dogma’s,” zei hij op 90-jarige leeftijd. Hij vond het prima dat zijn kleinkinderen niet meer wisten of ze gereformeerd synodaal, vrijgemaakt binnen verband, of buiten verband waren. Hij was een voorstander van samenwerking en zag oecumene als een opdracht: *“Geloven moet je als een kind; je moet er blij van worden.”*

Berend de Groot stierf in 2012 in Drachten en werd begraven vanuit het voormalige klooster der Ongeschoeide Karmelietessen op het algemene kerkhof van Beetsterzwaag. Het origineel van de tekst berust bij de erfgenamen en zal uiteindelijk worden opgenomen in een openbaar archief. Enkele schrijffouten zijn gecorrigeerd en de structuur is iets aangepast. Moeilijk leesbare woorden zijn gereconstrueerd, en de oorspronkelijke noten in de tekst zijn verplaatst naar de voet van de pagina’s. Aanvullende voetnoten zijn toegevoegd als toelichting.

Veel dank zijn wij verschuldigd aan drs. L.C. Duifhuizen uit Ermelo die ons met raad en daad heeft bijgestaan, de tekst kritisch heeft doorgenomen en waar nodig aangepast of herzien.

Aan- en opmerkingen over de redactie zijn van harte welkom en kunnen worden gericht aan de beheerder van deze site.

Ermelo: K.B. de Groot & drs. A. de Groot-Bakker
Putten: W.M.R. van der Lei

Woord vooraf

Onpartijdige geschiedschrijving vereist minstens twee eigenschappen: afstand en tweezijdigheid.

Afstand. Wie ergens met zijn neus bovenop staat, kan niet goed zien, of hij moet al heel kippig zijn en dat is ook niet alles. De kerkstrijd die tot de Vrijmaking leidde is ongeveer 50 jaar geleden. Dat geeft enige waarborg voor voldoende afstandelijkheid. Ofschoon, wie het meebeleefd heeft is natuurlijk nooit helemaal neutraal.

Tweezijdigheid. Alle dingen hebben nu eenmaal een voor- en een achterkant. Schrijver dezes was van 1945 tot 1966 lid van de vrijgemaakte kerken, daarna tot op heden van die kerken die in tegenstelling tot de genoemde wel de synodale genoemd worden. Is dat voldoende om beide zijden te hebben bekeken? Wij hopen het. Het is natuurlijk geen waarborg voor onpartijdigheid, maar het verhoogt wel de mogelijkheid daartoe.

Zakelijk beschouwd zijn de kwesties waar het om ging volstrekt voltooid verleden tijd. Al lezend stijgt de verbazing over dat men zich om deze dingen zo druk heeft gemaakt. Maar er zijn nog altijd mensen in leven die de littekens van het gebeurde in hun hart dragen. Zo gezien behoort de kerkgeschiedenis nog steeds tot onze tijd. We hopen dat deze studie geen wonden zal open rijten.

Het was met dit schrijven onze bedoeling om in deze tijd, waarin nog steeds kerkelijke verschillen enerzijds hartstochten doen oplaaien, anderzijds leiden tot kille kerkverlating, het verhaal over de gebeurtenissen van toen als een waarschuwingsteken te stellen. Iedere kerkscheuring vergroot het extremisme van links en van rechts. Veel beter is het elkaar te blijven vasthouden. Natuurlijk weet ieder dat, maar voorbeelden helpen vaak meer dan preken. Vanuit deze bedoeling is het volgende beschreven.

B. de Groot

I. Luchtfoto van de Gereformeerde Kerken

Breuk of vooruitgang

Het is verleidelijk te veronderstellen dat de Gereformeerde Kerken in 1920 een geheel nieuw hoofdstuk begonnen. De eerste wereldoorlog en de Russische revolutie hadden een ogenschijnlijk volstrekt andere wereld tevoorschijn geroepen; de dood van Kuiper en iets later van Bavinck vroeg om nieuwe mensen. Dus luidt de snelle conclusie: er is een bladzijde omgeslagen, een nieuw hoofdstuk gaat beginnen.

Maar de historicus weet dat in de geschiedenis de continuïteit, de voorgang, veel sterker is dan de breuk. Als hij zich aansluit bij de lezers die een nieuw hoofdstuk begonnen achten, doet hij dat meer uit goedigheid dan uit overtuiging. De nieuwigheden van 1920 en volgende jaren zijn niet zo nieuw als ze schijnen; het gereformeerde leven vindt zijn wortels tot diep in de 19e eeuw terug. En misschien wel verder ook.

Voordat we dit nieuwe hoofdstuk beginnen moet ons nog een vooropmerking uit de pen. De nostalgische bewonderaars van de heerlijke geestelijke eensgezindheid in de Gereformeerde Kerken moeten wel beseffen dat hun heimwee berust op perspectivische vertekening, die nu eenmaal de gewoonte heeft de verschillende lijnen al wijkende te doen samenkomen in het ene verdwijnpunt. Maar dat is dan wel een verdwijnpunt. De werkelijkheid verdwijnt erin. In werkelijkheid zijn er vanaf het begin, de Afscheiding, verschillende elkaar maar al te vaak fel bestrijdende richtingen en groepen geweest. En bij de Vereniging van 1892 zijn twee stromingen samen gevloeid die in 1920 beslist nog niet hun eigen kleur verloren hadden. Klagen over de verwoestende pluraliteit van tegenwoordig is in ieder geval historisch niet verantwoord.

Het piëtisme

De godsdienstige grondverf onder het gereformeerde kleurenpatroon is gelegd door het piëtisme. Het piëtisme is een stroming in het Europese protestantisme. In Nederland begint het na de synode van Dordrecht van 1618 tot 1619; het vult de hele zeventiende en achttiende eeuw op en heerst op de grondlaag nog steeds. Wie zich met jaartallen vergenoegt is hiermee misschien tevreden gesteld, maar de meeste lezers zullen behoefte hebben aan diepere informatie.

We willen beginnen met te stellen dat het piëtisme een uiting is van het sinds de Renaissance in heel Europa heersende individualisme. De oriëntaalse mens weet zich deel van zijn familie, zijn geslacht, zijn stam en zijn volk. In die geest spreekt ook de Bijbel. God kiest zich geen individu maar een volk uit. Hij sluit een verbond met Abraham en zijn zaad. In hem, Abraham, zullen alle geslachten der aarde gezegend worden. In het Nieuwe Testament mag dat groepsdenken iets minder sterk naar voren komen, maar het is ook daar aanwijsbaar. Het is voor Paulus, toch de meest westerse denker van het Nieuwe Testament, een vanzelfsprekende zaak dat zoals in Adam allen sterven, zo ook in Christus allen weer levend gemaakt worden.

De Grieken reeds begonnen wat meer individualistisch te denken, althans hun geestelijke elite. Maar het individualisme brak pas werkelijk door in de Renaissance. En zo kon het gebeuren dat sinds de Reformatie de gelovige niet meer tevreden is met de wetenschap een lid van Gods volk te zijn, maar zich ging afvragen hoe hij persoonlijk voor God stond. We willen wel herhalen: de hele Reformatie denkt individualistisch. Het is niet typerend voor het piëtisme, de humanisten zijn het ook.

Wel typerend is het tweede punt. De piëtisten zitten vooral met de vraag hoe ze een genadig God mogen krijgen. Calvin stelde als kernvraag: hoe komt God tot zijn eer? Misschien had hij concreter gesproken als hij had gesteld: hoe wordt Gods koninkrijk gebouwd en op welke wijze kunnen wij in deze opbouw als Gods medewerkers fungeren? Maar het verschil is niet zo groot als het lijkt. In ieder geval is duidelijk dat Calvin God in het centrum stelt: de mensen, de gelovigen, zijn wel van enig belang maar niet zo belangrijk als ze zelf denken. Dit calvinisme is gelukkig nooit helemaal verdwenen, maar wel gedurende langere tijd heel ver op de achtergrond geraakt. De piëtistische gelovige is immers niet zozeer bekommerd om Gods eer als wel om zijn eigen zaligheid. Zo ging het Luther al en het is dan ook geen wonder dat het piëtisme vooral in Duitsland voet aan de grond kreeg.

Een derde kenmerk van het piëtisme is dat het de band tussen God en de mens niet ziet in het kader van het verbond waar de Bijbel voortdurend over spreekt. Met het verbond weet de ware piëtist zich geen raad, met de sacramenten als teken en zegel van het verbond al evenmin. Daarom krijgt de kinderdoop het in een sterk piëtistisch milieu altijd zwaar te verduren. Dat iemand die zijn geloof beleden heeft gedoopt wordt, à la bonne heure. Maar een kind kan nog niet geloven! Voor het avondmaal geldt uiteraard hetzelfde. Ook het begrip kerk zegt vele piëtisten heel weinig. Liever groepen die knus samenkomen met een klein aantal gelijk gezinden.

Veel meer dan bij het verbond zweert de piëtist bij de uitverkiezing. Hierbij hebben ze ongetwijfeld de latere Calvin op hun hand. Ruimde Calvin in de eerste druk van zijn Institutie aan de predestinatie maar een geringe plaats in, en ook alleen om de wankelmoedigen te sterken in hun geloof, gaandeweg ging hij er in de volgende drukken steeds meer ruimte aan geven. Calvin wilde op deze wijze duidelijk aantonen dat het heil geheel en al het werk van de genadige God is, of zoals Klaas Kuipinga¹ het tegen De Cock zei: "Als ik zelf één zucht aan mijn zaligheid moet toedoen, ga ik voor eeuwig verloren". Dat is echte piëtistentaal van Klaas geweest.

De piëtist zit met de kwellende vraag: ben ik uitverkoren of niet? Omdat de verkiezing volgens het oude dogma van eeuwigheid is, en de realisering ervan in de tijd, in het leven van de uitverkorene, wedergeboorte genoemd wordt, luidt de vraag meestal: ben ik een wedergeborene of niet? Een wurgende vraag. Voor velen in piëtistische kringen is ze letterlijk een moordende vraag geweest.

Naar gelang iemands karakter, ook wel door de invloed van de traditie, zelfs enigszins door iemands sociale status, worden twee verschillende antwoorden op deze vraag gegeven. De blijmoedige piëtisten hielden en houden zichzelf en hun geestverwanten voor wedergeboren tot het tegendeel blijkt. In de vorige eeuw (19e eeuw) behoorden dezulken vooral tot de deftige stand, we denken aan de mensen van het Réveil. In onze tijd vinden we dit vooral in de zogenaamde evangelische

---

¹ Klaas Kuipinga was (niet-belijdend) lid van de kerkelijke gemeente van ds. Hendrik de Cock in Ulrum. Hij werd desondanks, vanwege het "geringe aantal belijdenden" namens de kerk door de kerkenraad benoemd tot 'armenzorger.'

kringen: Evangelische Alliantie, Evangelische Hogeschool en als meest bekende de Evangelische Omroep. Ze verdoen hun tijd en energie niet allereerst in het doorwroeten van het innerlijk leven, maar zijn bijzonder actief op allerlei terreinen van het leven. Maar, en dat is het verschil met het calvinisme, ze zoeken wel in alle hoeken en gaten mensen om te bekeren, maar zoeken niet allereerst het Koninkrijk Gods. Ze voelen zich niet geroepen om de samenleving om te bouwen tot een rijk van vrede en gerechtigheid.

Tegenover hen staan de zwaarmoedige piëtisten, die zichzelf en anderen houden voor niet-wedergeboren, totdat, heel misschien, ooit eens het tegendeel mag blijken. In de negentiende eeuw vond men dit piëtisme bij het gewone volk; tegenwoordig voornamelijk op het boerenplatteland en onder vissers. En dan voornamelijk in die streken waar hun ligging traditioneel geworteld is. Laten we zeggen van Walcheren tot Staphorst. Omdat ze voortdurend op zoek zijn naar sporen van wedergeboorte in hun ziel - we noemen dit bevindelijkheid - komen ze niet toe aan activiteit in het publieke leven. Ze schuwen en mijden de wereld. Alle wereldse cultuur, vooral de tv, is hun een gruwel. In hun persoonlijk leven staan ze veelal bekend als degelijk en betrouwbaar. De laster over de katten, die ze in het donker knijpen, vloeit vooral voort uit het feit dat ook zij niet altijd voldoen aan de hoge normen die juist zij stellen.

Het piëtisme onder de afgescheidenen.

De afgescheidenen waren vooral in het noorden, in de contreien van de Cock, zwaar piëtistisch. Binnen de kerk groeide dit uit tot de Drentse richting, zo genoemd omdat de Smilder veenboer H. Joffers er de belangrijkste woordvoerder van was. Naast hen stonden de Kruisgezinden, maar die raakten buiten kerkelijk verband.² In 1869 herenigde een deel van hen zich met de Afgescheidenen; de anderen werden samen met de Ledeboerianen en anderen - Ledeboer heeft nog op de drempel van de afgescheiden kerkdeur gestaan - door G.H. Kersten verenigd in de Gereformeerde Gemeenten.

Tegenover de "Drentse" afgescheidenen stond de Gelderse richting met mannen als Brummelkamp, Van Raalte, De Moen, Donner e.a. Zij waren blijmoedige evangelische christenen. Brummelkamp vooral had goede contacten met de Réveilmensen in de Hervormde Kerk. Van Raalte sloot zich in Amerika bij de (Hervormde) Reformed Church aan. Dat daar enige jaren later ook een Christian Reformed Church ontstond lag niet aan hem, maar aan de (voornamelijk Noord-Nederlandse) emigranten.

Tot zover passen de afgescheidenen precies in de hokjes die voor hen gemaakt zijn. Maar schijn bedriegt. Heel vaak passen ze er net niet in en dan moeten ze op maat worden geknipt. Zo is bijv. De Cock wel in vele opzichten een zware piëtist - niet voor niets had hij veel op met de Dordtse Leerregels - maar soms had hij ook enkele trekjes van de ruime hervormde volkskerk theologie in zich, wat ook terug te vinden is in zijn zoon Helenius de Cock, die vanaf de kathedraal in Kampen - hij gaf dogmatiek- en van achter de redactietafel van De Bazuin gedurende vele jaren invloed kon uitoefenen.

Hij leerde een heldere, duidelijke verbondsleer. Wel was ook hij er van doordrongen dat de gereformeerde theologie heel wat uitverkiezing en wedergeboorte in huis had

---

² De Kruisgezinden hielden vast aan de door de overheid voor de Nederlands Hervormde Kerk geclaimde naam Gereformeerde Kerk en waren bereid om daarvoor het conflict aan te gaan. Vandaar de toevoeging 'Onder het kruis.'

en ook hij zag geen kans, evenmin als iemand voor of na hem, verbond en verkiezing tot een sluitend geheel te maken, maar hij was zo verstandig het verbond te beklemtonen en de uitverkiezing er dan in vredesnaam maar onverwerkt naast te laten staan.

Zijn school kreeg in de kerken van de Afscheiding na ±1860 een steeds meer overheersende positie. Hij had bekwame volgelingen zoals Lukas Lindeboom, Thomas Bos e.a. Maar het is historisch niet juist om de theologie van de Afscheiding te vereenzelvigen met die van Helenius de Cock, zoals in de strijd inzake de leergeschillen, van 1936 tot 1944 en ook nog daarna, toch al te vaak gebeurde.

Onder de dolerenden.

In tegenstelling tot de afgescheidenen in hun driestromenland maken de dolerenden een hecht gesloten indruk. Deels is dit schijn en voor zover het juist is, is dit het gevolg van Kuypers overheersende invloed. Ook schijn, want de Doleantie kreeg vanuit Zeeland en Zuid-Holland een flinke scheut zwaar piëtisme mee. Anderzijds stond het Réveil een aantal bekwame evangelische piëtisten aan de Doleantie af. Mensen als De Savornin Lohman, De Gaay Fortman, Willem van de Bergh en anderen kwamen van deze kant de Gereformeerde Kerken binnen. Deze evangelische piëtisten hadden meer invloed door hun kwaliteiten dan door hun aantal. Hun invloed is met de jaren steeds sterker geworden, tot op de huidige dag. We zullen dus nog meer van hen horen. De afgescheiden stroming van blijmoedige piëtisten, Herman Bavinck voorop, sloot zich na 1892 moeiteloos bij hen aan. Maar meer dan zij allen, links en rechts, was Kuyper:

Abraham Kuyper.

Als we gaan proberen Kuyper in een van onze vier hokjes: calvinistisch, verbondsmatig, mild piëtistisch, zwaar piëtistisch te wringen, dan merken we meteen welk een groot denker hij geweest is. Hij past in alle vier en hij past in niet één. Dat wil niet zeggen dat onze vierdeling waardeloos is. Zelfs niet waardeloos als we dit schema op hem gaan toepassen. Immers, hij past in alle.

Het zwaar piëtisme heeft Kuyper in Beesd leren kennen en waarderen. Leren kennen in de persoon van de legendarische Pietje Baltus. Hij heeft het toen voor zuiver calvinistisch versleten. Ten onrechte, zoals we al zagen, en niet geheel ten onrechte. Dit piëtisme is altijd een sterk element in zijn theologie gebleven, waarin hij immers op de uitverkiezing zo'n sterke nadruk legde. Een gereformeerde uit de school van Kuyper in onze eeuw, dr. C. Steenblok, hoefde maar een stap verder te gaan dan zijn leermeester en hij stond in de Gereformeerde Gemeenten. En daar zo uiterst rechts dat hij het zelfs daar niet kon volhouden en voor zichzelf begon. Wie dit niet een sterk argument vindt, leze Kuypers, bijv. "Voor een distel een mirt". Het bevindelijke volk heeft er van genoten, vele tedere vromen hebben hem zijn diplomatieke streken vergeven omdat hij er in wist te spreken naar het hart van Jeruzalem. En zulke meditaties heeft hij zijn hele leven geschreven.

Het kostte de bevindelijken onder de afgescheidenen, voor zover die er nog waren, want velen van hen hadden de weg naar de buitenkerkelijke gezelschappen en kerkjes gevonden, niet heel veel moeite om zich na 1892 in de toen ontstane Gereformeerde Kerken te voegen. Ze hoorden er bekende klanken. En wie het wel moeite kostte, zulke waren er ook omdat er aan Kuyper meer facetten kleefden, bleven Christelijk Gereformeerd.

Ook het milde piëtisme heeft Kuyper ervaren. In 1876 heeft hij deelgenomen aan een opwekkingsmeeting in Brighton. Hij kwam er enthousiast van terug. Het zij toegegeven: het milde piëtisme heeft niet het meest bijgedragen aan zijn theologische gestalte. Hij had dit piëtisme ook gevonden bij de ethischen bij Daniël Chantepie de la Saussaye en bij Gunning, die hij later, in de jaren voorafgaande aan de Doleantie van 1886, zo fel bestreed. Hij vergat toen gemakshalve dat hij in zijn

Utrechtse jaren - Beets had hem naar Utrecht gehaald! - toch dicht bij de ethischen gestaan had. Hun openheid voor de cultuur en de wetenschap, die bij de zware piëtisten nog steeds ontbreekt, was ook de zijne. Zijn Brighton- bevestiging heeft hij wel eens afgedaan als een eerste symptoom van overspanning die hem het zelfde jaar nog velde. Aardig gevonden, maar Kuyper is zijn hele werkzame leven meer of minder overspannen geweest; erg zwaar kunnen we aan dit excuus dan ook niet tillen.

Een echte verbondstheoloog is Kuyper nooit geweest, al heeft hij een turf van een werk over de verbonden geschreven. Wel heeft hij en hebben de dolerenden het woord "verbond" lange jaren voor op de lippen gehad, zozeer dat het de oude afgescheidenen soms haast te bar werd. De vroegdoop, d.w.z. de doop op de eerste zondag na de geboorte was een sjibbolet voor de Dolerenden. Maar eigenlijk was de verbondstheologie hem te "hervormd", ze riekte te veel naar de vaderlandse kerk. En zelfs hij wist verbond en verkiezing niet in één vat te gieten. Wel vond hij een mooie metafoor. Aan beelden had Kuyper nooit gebrek en zeker niet als, om met Goethe te spreken, de begrippen faalden. Volgens Kuyper was het verbond 'de bedding waar de God van de verkiezing veelal zijn genade door heen liet stromen'. Maar je weet natuurlijk nooit of er ook elders een beekje van genade vloeide. God bond zich in zijn soevereiniteit niet aan het verbond. Niet iedere bondeling was een verkorene, of anders gezegd: niet iedere ogenschijnlijke bondeling was dit ook in werkelijkheid.

Het schoonst en het krachtigst komt Kuyper naar voren als calvinistisch theoloog. Niet omdat hij de uitverkiezing centraal stelde maar omdat hij het koningschap van Christus en het medearbeiderschap van de mensen in het brandpunt plaatste. Hiervan getuigen zijn klassieke werken zoals De Gemene Gratie, Pro Rege en zijn Stonelezingen over het calvinisme. Daarvan getuigt ook heel duidelijk zijn rede op het eerste Christelijk Sociaal Congres, waar hij zijn "architectonische" kritiek op de bestaande samenleving onder woorden bracht. Met de term "architectonische" bedoelt Kuyper dat er voor de komst van Gods koningschap een wezenlijke omzetting van de huidige, door Mammon beheerste, samenleving nodig is. Hier naderde Kuyper heel dicht tot de socialisten, die ook van een heilstaat droomden. Enkele jaren eerder had hij de anti revolutionairen in Schotland al het advies gegeven bij de herstemming op Domela Nieuwenhuis te stemmen. Jammer genoeg zijn de wegen later weer uiteen gegaan. Toch moet men het calvinistisch element in zijn politiek streven niet onderschatten, al stond hij tijdens zijn ministerschap helaas te zeer onder invloed van de piëtistische en conservatieve Lohman. En hij werd afgeremd door zijn volgelingen, de kleine luyden, die hem wel zeer vereerden, maar door hun piëtisme vrijwel geen oog hadden voor het koninkrijk Gods en het in de politiek heel wat beter konden vinden met de liberalen dan met de socialisten. Zie Colijn.

Dan komt 1905

Maar we schrijven niet de politieke geschiedenis van de gereformeerden. We moeten terug naar 1892 toen twee stromen tot één rivier werden. We zagen al dat de zware piëtisten niet veel moeite hadden. Voor de milde geldt hetzelfde. De Bavincks en de Donners vonden zonder problemen hun weg naar het nakroost van de reveilmensen. Moeilijker lag het voor de verbonds-theologen uit de Afscheiding, verzameld rondom De Wachter. Tussen hen en Kuypers aanhang kwam het in 1905 tot een felle botsing. Kuyper zelf heeft in deze crises geen rol gespeeld. Hij was tot 1905 minister president en toen de verkiezingen van dat jaar een teleurstelling voor hem werden was hij in zijn reis om “de oude wereldzee” zelfs meer dan een jaar buitenslands. Maar hij hoefde zich geen zorgen te maken want hij kon de zaak gerust aan zijn zoon H.H. Kuyper overlaten. Deze wist de kar, soms wijs, soms slim op de weg te houden. De formule van 1905: houden voor wedergeboorte wijst in de richting van de milde piëtisten. Er wordt beweerd dat ze van H. Bavinck afkomstig was. Misschien heeft hij ze op het juiste moment op tafel gelegd maar door hem uitgevonden is ze niet. Ze werd in de negentiende eeuw wel meer gebruikt. Op soepele wijze wist de jonge Kuyper de bezwaren van Lukas Lindeboom op te vangen. Dat was hem heel wat beter toevertrouwd dan Bavinck, want deze kon de kleine, parmantige Lukas luchten noch zien.³

Het resultaat was verrassend. Alle partijen waren overtuigd gewonnen te hebben. De mensen van de A richting hadden geducht met de tomahawk gezwaaid, hadden de piëtistisch kip een paar veren uit de staart getrokken, om ze in de hoofdband te steken en in Indiaans overwinningsgeschreeuw los te barsten. De broeders van B deden veel kalmer aan, maar ze hadden de buit binnen gehaald: de verkiezingsleer had de verbondstheologie verdrongen. Het is ook geen wonder dat de A mensen verloren: soms, als in een flits, zagen ze heel duidelijk de gevaren van het piëtisme, maar zelf durfden ze de verkiezing ook niet op haar plaats achteraan te zetten. En daarom wisten ze ook niets beters te verzinnen dan wat de formule van 1905 hun gaf. Maar de vrijgemaakten hebben deze zo gauw ze konden, met de vuilnisman meegegeven.

En daarna...

Na 1905 was er aangaande de verbondsleer lange jaren rust. Wel klonk er soms wat gesputter uit de hoek van de Christelijk Gereformeerden, maar de Gereformeerde Kerk telde genoeg theologen die meer dan voldoende mans waren om dezen van replek te dienen. Een van deze theologen was Klaas Schilder die in zijn docent Van der Schuit zijn hoogst eigen opponent zocht en vond. Er is in de jaren veertig nog eens een aardig boekje over verschenen.⁴

Maar met het verloop der jaren nam het milde piëtisme binnen de Gereformeerde Kerken in kracht en aanzien toe. Numeriek was deze groep zoals gezegd niet bijzonder sterk maar kwalitatief wel. Ze zocht en vond contact met de ethisten in de Hervormde Kerk. Vele studenten van de V.U., ja zelfs een tijdlang van Kampen. deden gretig mee met de N.C.S.V.⁵ Vrij veel professoren van de V.U., zelfs van de theologische faculteit, zagen dat met welgevallen aan. Maar de kuyperiaanse garde weigerde zich voetstoots over te geven, laat staan dat ze aan sterven dacht. Het incident Netelenbos, deze nam in 1917 een preekbeurt over van de ethische dr. J.A.

³ zie R.H. Bremmer, Herman Bavinck en zijn tijdgenoten, Kampen 1966, blz. 46,52, 85 en verder.

⁴ Alzo sprak professor K. Schilder (Groningen, 1944), dat heel interessante uitspraken over 1905 bevat, uitspraken waarmee Klaas Schilder de brave Van der Schuit de oren had gewassen.

⁵ Nederlands Christen-Studenten Vereniging opgericht in 1896, zie artikel A.J. van de Berg in Jaarboek Geschiedenis Gereformeerde Kerken, Jaargang 2

Cremer in een hervormde kerkdienst, gaf gelegenheid om in te grijpen. De synode van Leeuwarden 1920 hoopte schoon schip te hebben gemaakt door de afzetting van ds. Netelenbos⁶ te bekrachtigen, het lidmaatschap van de N.C.S.V. aan de gereformeerde studenten ernstig te ontraden en een “getuigenis” de kerken in te doen gaan welke met klem waarschuwde tegen de gevaren van toneel, kaartspel en drank. Bavinck reageerde verbaasd met de opmerking dat er wel ergere zonden “onder ons” waren, zoals de geldzucht die zich vooral in de oorlogsjaren schrijnend had geopenbaard. Maar deze klacht werd door het gereformeerde volk, toen en later, nimmer begrepen.

De beweging der jongeren hield echter geen halt. Ze drong aan op een aanpassing van de schriftuitleg aan de resultaten van de wetenschap. De mechanische-inspiratie-leer⁷ was gewoon niet meer te handhaven. De kinderen van de lagere school mochten gewillig leren dat de schepping omstreeks zesduizend jaren geleden plaats vond, aan studenten, ook die van de V.U., was dat niet meer wijs te maken. Kuyper had al eens gesproken van organische inspiratie. Deze kuyperiaanse lievelingsterm zou inhouden dat bij het schrijven van de Bijbeltekst ook menselijke invloeden een rol hadden gespeeld. Maar hoever kun je daarmee gaan? Kuyper had het te druk gehad om zijn gedachten verder uit te werken en Bavinck was er te moe voor geweest.

In 1926 ontstond hierover een tweede, ernstiger crises, de kwestie Geelkerken.⁸ Ook nu weer werd een deel van de beweeglijke jongeren geëlimineerd. Het zal niemand verbazen dat Bavincks weduwe en dochter met J.G. Geelkerken meedingen. De Gereformeerde Kerken verloren kostbaar bloed, maar lang niet alle “jongeren” raakten buiten de kerk. Voorlopig legden de achtergeblevenen zich toe op de evangelisatie zoals ds. J.C. Brussaard met zijn zender Bloemendaal, een chique voorloper van de E.O. En vooral op de zending. Deze had al vanaf de N.C.S.V. de voorkeur van de jongeren gehad. Toen na de Tweede Wereldoorlog de kwestie Indonesië ontstond was de anti revolutionaire leider Jan Schouten hogelijk verbaasd dat de zendingsmensen zo weinig rechtlijnig gereformeerd dachten. (zie artikel van A.H.W. Hazenkamp in Jaarboek van de geschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland jaargang 2). Hij had beter kunnen weten.

De Reformatie en de overige kerkelijke pers tussen 1920 en 1940.

Het was in 1920 dat door enkele jongere theologen een nieuw kerkelijk blad werd opgericht, nl. “De Reformatie”. De initiatiefnemer was de latere niet geheel onbekende dr. H.W. van der Vaart Smit. Met hem vormden dr. K. Dijk, dr. B. Wielinga en dr. V. Hepp de redactie. De bedoeling was frisse jongeren van links tot rechts in dit blad te verenigen. Geelkerken en Brussaard deden mee maar ook mensen als F.C. Meyster en K. Schilder. Allen personen die elkaar nog weer zouden ontmoeten. Geelkerken en Brussaard trokken zich al gauw terug en richtten in 1925 Woord en Geest op dat weldra het blad van de Gereformeerde Kerken in Hersteld verband⁹ zou worden. Zo bleven bij De Reformatie de meer traditionele jongeren over. Met Klaas Schilder had men een koekoeksjong in het Reformatienest opgenomen. K. Dijk trad weldra uit omdat hij geen tijd had. Wielinga ergerde zich aan de eigengereide Hepp,

⁶ Over de ‘kwestie Netelenbos’ (ds. J.B. Netelenbos) leze men uitvoerig op ‘kerkrecht.nl’ de bijdrage van Tj. Barnard

⁷ De werkelijke auteur van de Bijbel is God, waarbij de mens (enkel) heeft gefungeerd als schrijfinstrument.

⁸ Over de ‘kwestie Geelkerken’ (ds. J.G. Geelkerken (1879-1960)) – kort samengevat: dat het bericht over de zondeval in Gen. 2 en 3 niet als letterlijke waarheid op te vatten zou zijn, leze men de eerder aangehaalde site Kerkrecht.nl

⁹ De Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband is een kerkelijke groepering die ontstond als gevolg van de (in noot 7 aangehaalde) ‘kwestie Geelkerken’ en bestond tussen 1926 en 1946.

die redactie secretaris was, en ging ook heen. Van der Vaart Smit had al eerder het veld moeten ruimen toen hij in de Geelkerken-tijd een brochure had geschreven over Schriftkritiek, die bij de meer traditionelen vragen opriep. Jan Waterink, C. Tazelaar en Klaas Schilder vulden de leegte op. Hepp vertrok in 1932 want de invloed van K. Schilder werd steeds overheersender. Toen de laatste het piëtisme aanviel, dat de kerk als een zaligheidswinkel beschouwde, achtte Hepp het beter zich terug te trekken. Schilder had in de Reformatie de volgende opmerkelijke zinnen geschreven:

“Voorts moet de preek gaan over deze vraag; Hoe word ik zalig? Mijn zaligheid betekent dat ik straks niet buiten blijf. Eisen voor dit leven? U bedoelt: het leven van de straat, de school, de kunst, de roman, de tegen uw kerk twistende andere kerk? Wees toch wijzer, ik bedoel: stichtelijker. Een goed dominee moet een preek houden over de kenmerken des geestelijken levens en moet deze zo doen dat alle orthodoxe kerken daar genoeg in kunnen hebben.”¹⁰

De lezer zij bij deze proeve van Schilders dikwijls sarcastische stijl gewaarschuwd. Deze stijl zegt vaak het omgekeerde wat de schrijver bedoeld te zeggen. Dat is ook hier het geval. Hepp was zo geschrokken van het gerinkel in de piëtistische porseleinkast toen deze olifant er doorheen stapte, dat hij het meteen voor gezien hield. Schilder, Waterink en Tazelaar zetten de redactie voort. De laatste had grote moeite de om de eerste twee bij elkaar te houden. Jan Waterink en Klaas Schilder waren van het zelfde geboorte- en studiejaar, kenden elkaar van het gymnasium, maar lagen elkaar niet. Reeds in hun beider studententijd had de dikwijls achterdochtige Schilder gemeend dat de joviale, zij het wat oppervlakkige Waterink hem een beentje wilde lichten toen het ging om een Senaatsverkiezing.¹¹ In 1935 legde ook Waterink het bijltje er bij neer. Tazelaar verdween meteen, niet zozeer uit antipathie tegen Schilder maar omdat hij wist dat onder zulke eiken geen gras groeit. K. Schilder zette bij de uitgever door dat hij de enige redacteur bleef. Vanaf die tijd was De Reformatie van hem en van hem alleen, al verzamelde hij een grote kring van geestverwante medewerkers om zich heen. Het blad had een grote lezersschaar. Behalve De Reformatie was er De Heraut, Het lijfblad van H.H. Kuyper. Hepp richtte in 1937 Credo op, Waterink het Calvinistisch Weekblad. En dan had je nog altijd De Bazuin, het blad van de Kamperschool, De Wachter, het orgaan van de oude A-verbondstheologen, waarin Rietberg en B.A. Bos nogal eens de pen voerden. Tenslotte Pro Ecclesia, onder redactie van de singuliere schoolmeester uit Biggekerke, A. Janse. Zoveel bladen en evenzoveel nuanceringsen, al kun je zeggen dat De Heraut, Credo en Calvinistisch weekblad aan de ene kant stonden en De Wachter, Pro Ecclesia en de Reformatie aan de andere. In kwaliteit was De Reformatie gemakkelijk de eerste, dank zij de zeer begaafde Klaas Schilder.

Klaas Schilder als journalist en polemist.

We hebben Klaas Schilder in ons verhaal geïntroduceerd als redacteur van De Reformatie. Onzes inziens is zijn perswerk, hij schreef een aantal jaren ook in De Bazuin, het belangrijkste van zijn werkzaam leven. Als journalist heeft hij zich aanhang verworven onder jonge predikanten. Hij en zijn aanhang vormden een hechte gemeenschap. Ze verdedigden elkaar tegen aanvallen van anderen, buitenstaanders, en prezen elkaars werk. Het grootste deel van zijn aanhang is hem in de Vrijmaking gevolgd. Behalve vrienden heeft Klaas Schilder zich in zijn journalistieke werk ook vijanden gemaakt. Geen wonder, want hij was een formidabel

¹⁰ Rudolf van Reest: Opdat zij allen één zijn. Goes 1962 blz. 169”

¹¹ Zie de artikelen serie in de Bazuin van J.D. Boerkoel, juni 1960- juli 1961.

polemist, die wel eens vergat, waarschijnlijk nooit op de gedachte kwam, dat achter de meningen die hij bestreed, mensen stonden, mensen die een vrouw, kinderen, vrienden hadden. Het is niet plezierig om voor het oog van dezen vernederd te worden. Niet dat het de bedoeling van Klaas Schilder was zijn opponenten in hun hemd te zetten, maar hij toonde zo duidelijk aan hoe verschrikkelijk ongelijk zijn tegenstanders hadden, dat het effect wel vernederend was. Klaas Schilder dacht er niet aan dat mensen vrijwel altijd belangrijker zijn dan meningen. Nee, boze bedoelingen had hij niet. Wel koesterde hij de naïeve gedachte dat hij door zijn pennenstrijd zijn opponenten overtuigen en daardoor winnen kon. Een illusie die hij tot zijn dood toe heeft bewaard. Hij polemiseerde strikt eerlijk. Alle listigheid was hem vreemd. De methode van vader en zoon Kuyper om hun tegenstanders soms hautain dood te zwijgen was hem vreemd. De onsympathieker manier van Hepp, die mensen bestreed zonder hun namen te noemen, gebruikte hij niet. Integendeel, hij gaf ieder het volle pond, liet duidelijk zien wat ze beweerden, werkte ook niet met scheef getrokken citaten, kortom, hij was zo sportief als men maar kon wensen. En als hij zich soms eens vergiste, het overkwam hem eens tegenover G.C. Berkhouwer, dan erkende hij ruitelijk schuld en bood excuses aan. Tot zover niets dan lof. Wel had hij de neiging zich teveel in details te verliezen. Waarschijnlijk hield hij zelf wel de grote lijn in het oog, maar dat lukte zijn lezers meestal niet. Hij ging als in een schaakspel alle varianten na, liet van alle zien dat ze tot mat leidden en voor het einde in zicht was had de vermoeide lezer de krant al dicht geslagen. Het meest en felst bestreed hij zijn binnenkerkelijke opponenten, vooral de groep van en rondom H.H. Kuyper en Hepp. Dat de laatste hem, toen hij aan de VU wilde afstuderen en promoveren, als een jong kandidaatje wilde behandelen, is wel waar, maar men kan nergens lezen dat dit gegeven een rol heeft gespeeld in hun verhouding, al is het daarom nog wel mogelijk. Iets minder vaak en fel schreef hij tegen de Christelijke Gereformeerde theologen. Ofschoon hij vooral in de jaren twintig ook tegen hen nogal eens de pen voerde. Tegen hervormden schreef hij soms, en meestal op zeer hoffelijke toon. Het debat met O. Noordmans en De Reformatie is daar een voorbeeld van.¹² En wat nog verder weg lag had zijn aandacht en zijn interesse blijkbaar niet zeer. Want ook dit is een opvallend aspect van zijn perswerk: Klaas Schilder heeft de afschuwelijke economische crises van de jaren dertig meegemaakt. Hij heeft de opkomst van Hitler gezien, letterlijk gezien, want in 1932 en 1933 was hij zeer veel in Erlangen. Hij heeft het geschrei van de joden, dat opklom tot in Gods oren, zelf kunnen horen. Maar geen van deze drie spelen in zijn perswerk een grote rol. Het is aannemelijk dat hij in zijn persoonlijk en tafelgebed werkelozen, Duitsers en joden ter sprake bracht, maar in zijn perswerk deed hij dat niet. Ja, hij heeft in een serie artikelen de wijsgerige achtergronden van enkele N.S.B. brochures ontleed, precies als in een synoderapport "Geen duimbreed" in 1936. Maar dat was een filosofisch onderonsje, waarin Hitler niet voorkwam en vrijwel geen N.S.B.er of gereformeerde ook maar iets van begreep. Soms bekruipt je de gedachte dat Klaas Schilder met oogkleppen voor door het leven gehold is. Behalve polemieken heeft hij in De Reformatie ook meditaties en artikelen over theologische onderwerpen geschreven. Van die laatste bijvoorbeeld die over de Heidelbergse Catechismus en over het Hoeksema conflict in de U.S.A. over de gemene gratie. Uit dit conflict ontstond de Protestant Reformed Churches. Deze artikelen passen geheel in zijn theologische arbeid. Als we nu nog iets over zijn stijl willen zeggen, dan geldt dit meteen voor zijn preken en zijn grotere theologische werken. Klaas Schilder had zijn eigen, gemakkelijk herkenbare, weelderige stijl. Even barok en erudiet als die van zijn oudere tijdgenoten: de katholieke Gerard Brom en de hervormde C.G. Gerretson, de laatste misschien beter bekend als Geerten Gossaert. Schilders stijl was vaak overladen, soms vernuftig

¹² Zie G. Puchinger, Een theoloog in discussie, Kampen.1970.

geestig, nooit mild of wijs humoristisch. De wijze relativierende humor had, was ze hem ten deel gevallen, een kerkscheuring kunnen voorkomen.

Klaas Schilder als prediker.

Schilder moet een geweldig preker geweest zijn. Alle theologen die hem gehoord hebben zijn daar eenstemmig over. Buskes had maar twee keer het voorrecht, maar beide preken bleven hem onvergetelijk. En Buskes was niet bepaald een geestverwant. Boerkoel kwam op een zondagmorgen, terwijl hij van zijn eigen kerkdienst naar huis toe fietste, langs de kerk waar Schilder preekte. Deze was, ofschoon even laat begonnen als Boerkoel, nog bezig. De laatste kon de verleiding niet weerstaan nog even het staartje te proeven. Hij mocht nog een kwartier genieten. Professor Vollenhove had de hele dienst beluisterd en was diep onder de indruk. Toegegeven, dit waren alle drie theologen, maar het is evenzeer een feit dat Schilder in al die vele plaatsen waar hij predikant is geweest altijd volle kerken had. Het verbaast ons enigszins want voor- en tegenstanders stemmen hierin overeen dat hij niet gemakkelijke kost voorschotelde. Zelf hoorden wij hem enkele malen in zijn najaren, toen hij dus oud en wij nog jong waren. Wij waren niet erg onder de indruk: een niet zo fraaie uitspraak, een weelderige, moeilijke zinsbouw, een heel lange, diepgravende preek. Wel was het duidelijk dat er een gedrevene op de kansel stond die zich haastte om zo snel mogelijk zoveel mogelijk van de Goddelijke boodschap door te geven. Schilder had een eigen visie op het Woord, de heilshistorische. Deze stond in tegenstelling tot de exemplarische zienswijze, die in de piëtistische bevindelijkheid paste. Deze laatste methode zag in de Bijbelse inhoud een verzameling van exempels, van voorbeelden van menselijk geloof of ongeloof en van Gods ontferming. Schilders methode ging ervan uit dat heel de Schrift een eenheid, één boodschap was, namelijk de door de eeuwen voortgaande, groeiende verkondiging van Gods heil voor heel de wereld. Deze lijn van heilsgeschiedenis liep van Adam over Abraham, de koningen en profeten naar Bethlehem en Golgotha en via Pinksteren naar het nieuwe Jeruzalem. Ieder bijbelverhaal was een steentje van deze heilsweg. Schilder en zijn jongeren, met name de laatsten, hebben deze methode bij voorkeur toegepast op de historische stof van het Oude Testament.

¹³Dikwijls deed deze preekwijze gezocht aan. J.H. Bavinck sprak in de oorlogsjaren tegenover de Kamper studenten eens van "Ik zie, ik zie, wat jij niet ziet". De mindere broeders onder Schilders volgelingen hebben er ook wel eens een potje van gemaakt maar de visie op zich was groots. Wel leidde ze tot voorkeur voor de oudtestamentische historische stof, die in de lijn van de Gereformeerde traditie als historisch volkomen betrouwbaar werd verondersteld. Dit dan wel met voorbijzien van klaarblijkelijke wetenschappelijke gegevens, zodat de studerende jeugd weleens voor schizofreen makende situaties kwam te staan. Maar daar hadden de meeste theologen met hun alfa opleiding geen weet en geen last van.

Klaas Schilder als theoloog.

Als theoloog was Klaas Schilder eensdeels traditioneel, anderdeels origineel. Van dat eerste gaven we al een voorbeeld in zijn schriftbeschuwing. Verder was hij uitermate gehecht aan de gereformeerde confessie, aan de gereformeerde theologie überhaupt. Zelf zei hij eens het een weelde te vinden Gereformeerd te zijn. Zijn gehechtheid aan de confessie blijkt uit het opzetten van wat zijn magnum opus had

---

¹³ Een specimen van deze preekmethode is het boek van M.B. van 't Veer, een van Schilders meest belovende discipelen: *Mijn God is Jaweh*.

moeten worden, maar door zijn plotselinge dood¹⁴ een torso bleef: zijn verklaring van de Heidelbergse catechismus. Toen hij bij zondag 10 de pen liet vallen had hij vier kloeke delen volgeschreven. De genoemde gehechtheid kwam ook uit in zijn vele polemieken die alle de belijdenis wilden verdedigen en vasthouden. Kuypers ingenieuze pluriformiteitsleer¹⁵ was hem een gruwel, evenals het ingewikkelde zichtbare en onzichtbare kerk, kerk als instituut en als organisme. Hij paste de kenmerken van artikel 29 N.G.B.¹⁶ onvervaard toe op de bestaande instituten en durfde waar en vals met de vinger aan te wijzen. Niet dat hij geen gelovigen in andere kerkgenootschappen herkende, hij wekte hen zelfs niet meteen over te gaan naar de Gereformeerde Kerken, maar ze moesten wel hun eigen kerk in crises brengen door deze met artikel 29 N.G.B. te confronteren. Ten aanzien van Kuypers epigonen gaf hij wel eens blijk van zijn vermoeden dat de pluriformiteitsleer hen bijzonder goed van pas kwam om hun politieke en maatschappelijke organisaties te vrijwaren. De huidige Vrijgemaakten hebben de denkbeelden van hun meester over pluriformiteit van de kerk in grote trouw vast-gehouden. Alleen, ze werken er wat houderiger mee. Dat ook de Gereformeerde Kerken niet voldoen aan de norm van artikel 29, dat de kerkelijke verdeeldheid een zondige gebrokenheid is, waarbij het verschil in schuld maar relatief is, zodat we allen tot bekering moeten komen om de kerkelijke eenheid te herstellen, dat is een zienswijze waarvoor Schilder geen oog had. Schilder was geen verbondstheoloog op de wijze van de huidige vrijgemaakten. Zijn visie op het werkverbond blijft hier buiten beschouwing. Maar dat hij over het verbond anders dacht dan A. Janse en Douwe van Dijk, we noemen vrij willekeurig maar enkele namen, is buiten kijf. Of eigenlijk, hij dacht er nog niet eens zo zeer anders over, de verbondsgedachte was in zijn theologie veel minder belangrijk. Dat blijkt op meer dan één wijze. Ten eerste heeft hij tot aan ±1935 de verbondsoptvatting, neergelegd in de formule van 1905, met verve en gloed verdedigd tegen Christelijke Gereformeerde theologen. Wel zei hij later dat hij “1905” nooit meer dan een acceptabele compromis formule had gevonden en deze als zodanig had verdedigd, en dat sinds 1942 dit compromiskarakter was verdwenen, maar de volgende citaten, ontleend aan het al eerder genoemde boekje van ds. K. Boorsma, spreken een andere taal.¹⁷ Schilder bespreekt een werk van de Christelijke Gereformeerde predikant J. Jongeleen. Deze zegt; “... de doop verzegelt de weldaden. Hij verzegelt dat de aanbidding van het heil metterdaad geschied is. De dopeling mag zeggen; God wil mij het eeuwige heil schenken”. Het is dus een verzegeling in voorwerpelijke zin. Klaas Schilder zegt hiervan: Hoe men hier nog volhouden kan dat de sacramenten versterking van het geloof zijn, het is ons een raadsel. Op het citaat “dat de sacramenten een versterking van het geloof zijn” bouwden de synodes van 1905 en van 1942 hun leer van de veronderstelde wedergeboorte. Wat betreft “het in Christus geheiligd zijn” van de eerste doopvraag zegt Klaas Schilder dat Jongeleen de betekenis als subjectieve heiligheid afwijst. D. van Dijk en andere vrijgemaakten doen dat evenals Jongeleen en spreken van een verbondsheiligheid: “En toch is dat de opvatting van de beste Gereformeerden altijd geweest”¹⁸ Tot twee keer toe spreekt Klaas Schilder zich hier uit voor de opvattingen die door de Synode van 1942 werden verdedigd. In de tweede plaats heeft Schilder nooit een gravamen tegen de leerbesluiten van 1942 ingediend, zoals S. Greijdanus, zijn boezenvriend in dezen, en anderen wel deden. Hij heeft zich verontschuldigd met verwijzing naar het feit dat hij op zijn onderduikadres geen literatuur voor handen had om een goed gravamen op te stellen. Maar had hij zijn naam niet kunnen lenen aan dat van Greijdanus? Of was hij het zakelijk niet met diens stuk eens? Wij

¹⁴ Schilder stierf in 1952.

¹⁵ Verschillende kerken aanbidden God en belijden hun geloof op verschillende (pluriforme) manieren en vormen.

¹⁶ (Nederlandse Geloofsbelijdenis, ‘van het onderscheid en de merktekenen der ware en valse kerk’)

¹⁷ Boorsma citeert Klaas Schilder uit de Bazuin 1927 no 39. Wie wil kan dus de context in acht nemen.

¹⁸ K. Boorsma; blz. 7 en 8.

vermoeden het laatste. Ten derde heeft Schilder weinig thetisch over het genade verbond geschreven. Ons is niets van dien aard bekend. Zijn brochure "Loze Kalk" is geheel tegen de mening van J. Ridderbos gericht en bepaald niet zijn beste werk. Mat en zonder overtuiging. Men leze ter vergelijking maar eens zijn Eerste- en tweede- hands gezag, in dezelfde tijd en omstandigheden geschreven. Dan proeft men meteen het verschil. Ten vierde heeft Schilder na 1945 toen de emigrantenstroom op gang kwam, de vrijgemaakte emigranten geadviseerd niet een eigen kerk op te richten maar zich aan te sluiten bij de Protestant Reformed Church van ds. Hoeksema. Schilder was na de oorlog een heel aantal weken bij deze en zijn kerk te gast geweest. Hij wist dus waarheen hij zijn mensen verwees. Hij deelde met Hoeksema diens visie op Kuijpers gemene-gratie leer, maar Hoeksema c.s. dachten over verbond en doop minstens even synodaal als de synode van 1942. Dit was voor Schilder klaarblijkelijk geen bezwaar. Het is waar, de emigranten hebben eigen kerken gesticht, maar dat kwam omdat ze weinig oren hadden naar Schilders advies en omdat Hoeksema c.s. hun inzake doop en verbond geen streep tegemoet kwamen. Maar aan Schilder heeft het niet gelegen. En ten slotte een onverdacht getuige. Prof. J. Kamphuis heeft in een rede voor studenten, voor wie hij na zoveel jaren wilde uiteenzetten waar het toen over ging, openhartig verklaard dat Klaas Schilder zich nooit dogmatisch bezwaard had gevoeld en altijd zijn discipelen had voorgehouden dat het om kerkrechtelijke ontsporingen ging.¹⁹ We menen na deze argumenten te mogen herhalen: Schilder was geen typisch verbondstheoloog. Hij was in vele opzichten traditioneel (voor traditioneel: zie blz. 26) gereformeerd, d.w.z. in de lijn van de Afscheiding. Dit geldt ook duidelijk voor zijn afwijzing van Kuijpers pluriformiteitstheorieën. In welk opzicht was hij dan origineel? Hierin dat hij al corrigerende Kuijper opvolgde als calvinistisch theoloog; dus in de zin dat het Soli Deo Gloria de belangrijkste, de meest fundamentele stelling voor het geloofsleven moet zijn. Met één machtige zwaai schoof hij de vraag naar stand en staat voor God opzij. En daarmee dus de hele piëtistische geloofsopvatting die met deze vraag immers staat of valt. Van piëtisme, hij noemde het liever mysticisme, moest Schilder niet veel hebben. De mens moet vertrouwen op Gods beloften en zich verder niet druk maken over de piëtistische vraag. Daarmee kwam hij in de buurt van de verbondstheologen en vervreemde hij alle piëtistische theologen, zoals Hepp, J. Ridderbos en Oepke Noordmans van zich. Hepp vond in zijn brochure "Dreigende Deformatie IV" dat Schilder het lied van de volstreckte genade: "Door U, door U alleen, om 't eeuwig welbehagen" verving door het lied van de arbeid. Schilder reageerde uiterst verontwaardigd op dit verwijt. Noordmans meende dat met Schilder het modernisme op klompen weer de kerk binnen kwam. Beiden konden zich niet losmaken van de piëtistische vraag en begrepen ten onrechte het medearbeiderschap van 1Cor.3:9 als medewerken ter zaligheid. In feite leerde Schilder dat God het werk van zijn handen niet laat varen, dat hij niet verlaat wat zijn hand begon.²⁰ In het paradijs sloot God met Adam het werkverbond, ook natuur- of scheppingsverbond genoemd. Hiertoe hoort de cultuuropdracht van Gen. 1:28. Schilder noemde deze opdracht het gemeen mandaat, aan alle mensen opgedragen. Door daaraan te voldoen dienen ze God. Dus cultuurbeoefening is Godsdienst. Helaas, Adam viel in zonde. Toen heeft God Jezus gezonden als tweede Adam om de oorspronkelijke opdracht weer uitvoerbaar te maken. De genade herstelt de natuur, fidesquadrat intellectum.²¹ Nu werd de mens weer Gods medearbeider, zoals hij van oorsprong ook geweest was. Nu kon de eenvoudige wijkouderling, door Schilder aan het slot van zijn werk "Christus en cultuur" ten tonele gevoerd, weer cultuurbouwer wezen. Kuijpers opvatting over de gemene gratie²² die alleen maar

¹⁹J. Kamphuis, Een eeuwig verbond, Haarlem, 1987, blz. 68.

²⁰Zie hierover J. Veenhof, 'Medewerkers van God' in: Achter de tijd, opstellen aangeboden aan G. Puchinger, passim.

²¹Geloof zoekt inzicht.

²²De leer van de Algemene Genade.

remmend werkt op de voortschrijdende verloedering van alle menselijke cultuur, als een geluiddemper op de knetterende paradijsvloek, was hem veel te negatief. En Barths afstandelijke visie op de verhouding tussen God enerzijds en de mens, de schepping en de Schrift anderzijds, laat de mens en de wereld grotendeels aan zichzelf over, zodat van medearbeiderschap niets meer terecht komt. Nogmaals, Schilders gedachten waren zo vreemd, dat niet alleen Hepp, die meende dat Schilder de mens zag als medewerker in de genade en Noordmans die vond dat Schilder met de modernen de wereld als een kat op zijn pootjes wilde doen terecht komen; maar ook zijn vrijgemaakte volgelingen Schilder tot op heden niet hebben begrepen. De laatsten zijn evenals alle Nederlandse protestanten blijven staan bij de piëtistische vraag: "hoe word ik rechtvaardig voor God". Hoogstens kan men zeggen dat ze daarop een zinniger antwoord hebben gegeven dan de meeste andere protestanten.

We willen niet teveel aandacht besteden aan Schilders houding t.a.v. Karl Barth. Wel is hij gepromoveerd op een onderwerp over Barth, maar zijn dissertatie was meer filosofisch, want van kentheoretische aard, dan theologisch. Schilder meende dat, al kan de mens God niet begrijpen, hij toch vanuit de vanuit de Schriften enige logische notities omtrent God kan geven. Barth daarentegen was van mening dat de mens over God enkel in paradoxen kan spreken omdat hij te gering is om ook maar iets van God in zinvolle taal te kunnen zeggen. Wij zijn geneigd Barth in dezen meer gelijk te geven dan Schilder.

Klaas Schilder als mens.

Omdat hij de spil was om wie alles gedraaid heeft in het kerkelijk drama van de jaren veertig, willen wij tenslotte proberen een beeld te vormen van de mens Klaas Schilder. Het staat buiten kijf dat hij een bescheiden, vriendelijk en eenvoudig mens geweest is, heel anders dan de voorstelling van hem die men zich uit zijn polemieken vormt. Ieder die hem persoonlijk gekend heeft getuigt van zijn eenvoud. Verder staat vast dat driekwart van de Kamper studenten hem gevolgd is in de vrijmaking. Of ze daarmee de imposante theoloog dan wel de minzame mens volgden is niet na te gaan. Het kan ook allebei geweest zijn. Een zekere onwennigheid tegenover dingen van het dagelijkse leven stond hem als professor niet slecht. Zijn dochter vertelt dat vader zat te morrelen aan de dynamo van zijn fietslamp. Een paar studenten zien hem onhandig doen en schieten te hulp. Daarna de proef op de som; als de professor het wiel wil optillen, kunnen we meteen zien of de lamp het doet. Het is in orde. Voor alle zekerheid ook nog maar even het achterlicht controleren, we zijn nu toch eenmaal bezig. Braaf tilt de hoogleraar het achterwiel op! Zulke verhalen werken vertederend, maar men kan niet zeggen dat daarmee de mens Schilder ten voeten uit getekend is. Wat ons uit zijn werken en daden, voor zover die wereldkundig zijn, opviel was wat we nog het best een min of meer kinderlijk formalisme kunnen noemen. Zijn verwachting dat men emotionele stellingen met rationele argumenten kan openbreken, doet naïef aan. Zijn vasthouden aan de spelregels over synode zittingen en synodale agenda's ondanks oorlogsomstandigheden, is formalistisch. En kinderen kunnen afschuwelijk formalistisch zijn. Ook zijn geborneerdheid, dit woord behoeft natuurlijk wel enige toelichting, wijst op kinderlijkheid (zouden we nu over autisme reppen?). We bedoelen met de geladen term geborneerdheid niet de negatieve eigenschap die vaak met dit woord wordt aangeduid. Maar wel wat we al noemden toen we het over zijn persarbeid hadden; hij voelde zich thuis tussen zijn gereformeerde geloofsgenoten, tegenover hervormden reeds werd hij afstandelijk beleefd, in het buitenland was hij vreemd, tenminste theologisch vreemd. In Erlangen enkel op zijn gemak in de beslotenheid

van een klein, geestverwant professorengezin.²³ Natuurlijk was Schilder heer genoeg om zich zo nodig tussen de mensen van de wereld te kunnen bewegen. Maar hij voelde zich pas echt thuis in de geborgenheid van het bekende. Hij, de man die fundamenteeler nog dan Kuyper de calvinistische noodzaak van cultuurarbeid wist te stellen, was in tegenstelling tot Kuyper volstrekt geen man van de wereld. Kuyper liet zich graag fêteren door de groten der aarde, Schilder schoof aan voor een bakkie koffie in een boerenkeuken. Hij stond afwijzend tegenover de wereldse cultuur. Jan Zwart, de profeet op de orgelbank, heeft hij de hemel in geprezen, maar hij was bepaald geen kind aan huis in het concertgebouw. Voor hem was de godvruchtige wijkouderling het voorbeeld van de cultuurbouwer. Een psycholoog zou misschien opmerken dat deze hang naar veilige geborgenheid in de kring der bekenden gevolg is van het opgroeien in een vaderloos gezin, waar ook de moeder om de kost te verdienen wel eens afwezig zal zijn geweest. Het lijkt ons ook mogelijk dat het zich afsluiten van de wereld nog een rest van het overigens grotendeels verdwenen zwaarmoedig piëtisme is geweest, dat in de Afscheiding in de negentiende eeuw eens zo rijkelijk aanwezig was. Jan Ridderbos, Schilders collega, ofschoon niet bepaald zijn beste vriend,²⁴ en ook afgescheidene in hart en nieren, vertoont dezelfde trek blijkens het getuigenis van de synode van 1920 over kaarten, dansen en bioscoop, dat van zijn hand was. Schilders gemis aan gevoel voor relativerende humor noemden we reeds. Hij is niet een helemaal doorzichtig figuur geweest. Een kind van God was hij stellig. Maar dat is ook nooit door iemand die met hem te maken had, betwijfeld.

Het piëtisme in de jaren dertig.

Hebben we Schilder een calvinistisch theoloog genoemd, we moeten wel beseffen dat hij deze stroming niet zozeer vertegenwoordigde als wel in zijn eentje vormde. De andere drie stromingen waren talrijker aanwezig. Het zware piëtisme was in de Gereformeerde Kerken zodanig afgezwakt dat het niet meer met dat van de Gereformeerde Gemeenten te vergelijken viel. Wel hield het nog vast aan de verkiezing als het hart van de gereformeerde leer en ook was er nog steeds de afweer tegen de moderne cultuur en wetenschap. Men kan nu het best maar van de traditionele richting spreken. Zowel onder het kerkvolk als onder de theologen was ze veel sterker vertegenwoordigd dan de meeste waarnemers vermoedden. Ze vormden de zogenaamde zwijgende meerderheid. We noemden prof. Dr. Ridderbos reeds als de belangrijkste woordvoerder. Het milde piëtisme was nog steeds kwalitatief van grotere importantie dan kwantitatief. Maar het was bezig aan invloed te winnen mede door de invloed van de begaafde oomzegger van Herman Bavinck, dr. J.H. Bavinck, die zowel in Kampen als aan de VU zendingswetenschappen doceerde.²⁵ Dit piëtisme stond veel meer open voor het moderne leven en was minder star confessioneel, zonder daarmee te willen beweren dat het de confessie aan zijn laars lapte. Sociologisch gezien is het begrijpelijk dat er een verschuiving plaats vond in deze jaren van het traditionalisme naar het milde piëtisme. Was opa in Kuypers tijd schoenmaker geweest, de zoon werd onderwijzer en de kleinzoon advocaat. De laatste voelde zich in de traditionele gedachtewereld niet meer geheel thuis.

Sterke herleving van de verbondstheologie.

²³ J. Wesseling, 'Enige herinneringen aan K. Schilders studietijd in Erlangen', De Reformatie, 9 mei 1987.

²⁴ W.G. de Vries, K. Schilder als gevangene en onderduiker, Groningen. 1977 bijv. op blz. 76 en 112

²⁵ Men leze bijvoorbeeld in "Een eeuwig verbond" hoe de schrijver, prof. J. Kamphuis, als student van deze hoogleraar onder de indruk was.

De vierde stroming, die van de verbondstheologie, kreeg in de jaren dertig van meer dan één zijde nieuwe impulsen. Een van de eerste nieuwe verbondstheologen, als we het laatste woord voor een schoolmeester mogen gebruiken, was A. Janse van Biggekerke. Als Zeeuw onder de Zeeuwen kende hij het dodelijke zware piëtisme en wist hij dat de beste wijze om het te bestrijden was te wijzen op het verbond met zijn belofte omtrent Gods trouw aan zijn woord. Het was ook zijn Zeeuwse achtergrond die hem tegen het dualisme van vlees en geest zijn filosofie over de levende ziel deed stellen. Een filosofie die hij steeds weer mocht toetsen aan de mening van zijn hooggeleerde vriend prof. Dr. D.H.Th. Vollenhove. Een filosofie die later in vrijgemaakte kring is voortgezet door predikanten als B. Telder van Breda en C. Vonk van Schiedam en die sterk meegewerkt heeft aan de afsplitsing in 1968 die de Nederlands Gereformeerde Kerken deed ontstaan. Het was tenslotte zijn Zeeuwse piëtistische afkomst die hem in de bezettingsjaren te machtig werd toen hij de Duitsers ging beschouwen als de slaande hand Gods tegen wie het niet geoorloofd was zich te verzetten. Dit zou nog tot daaraantoe zijn geweest maar hij gaf ook meer dan eens blijk van een zekere sympathie voor de Duitsers zodat hij zich na de bevrijding voor een zuiveringsraad moest verantwoorden. Hij heeft in een kamp gezeten en huisarrest gehad.²⁶ Een regelrechte volgeling Van Schilder was hij stellig niet. Wel was hij een van de vele medewerkers aan De Reformatie, maar hij had ook zijn eigen blad Pro Ecclesia. Schilder polemiseerde hem te fel. Hij schreef Klaas Schilder eens dat deze niet Eliab moest bestrijden maar Goliath²⁷ Voor wie de tale Kanaäns niet meer zo goed kent: Eliab was Davids broer, Goliath de vijand. Janse voelde zich meer dan tot Schilder aangetrokken tot de wijsbegeerte der wetsidee van zijn vriend Vollenhove en diens zwager H. Dooyeweerd. Schilder op zijn beurt heeft hem altijd gespaard, nooit aangevallen op zijn houding tijdens de bezetting. Hij was blij verrast toen hij hoorde dat Janse op zijn stuk was blijven staan²⁸ Het feit dat Janse in die tijd al in Breda woonde waar predikant B. Telder al enkele maanden eerder dan Schilder geschorst was om zijn met Janse overeenkomende houding t.a.v. de bezetter zal aan Janses beslissing niet vreemd geweest zijn. Het is na dit alles niet verwonderlijk dat de vrijgemaakten na 1945 lang gearzeld hebben eer ze Telder als vrijgemaakt predikant erkenden. Was Janses verbondsleer een reactie op zijn Zeeuwse achtergrond, bij mensen als B. Holwerda, C. Veenhof, M.B. van 't Veer e.a. was het de praktisering van de heilshistorische prediking, van Schilder geleerd, die hen tot het verbond bracht. Zij vooral waren leerlingen van Schilder. Zij ook waren min of meer beïnvloed door diens calvinisme, we bedoelen zijn leer over het gemene mandaat. Misschien is dit mede een reden geweest dat niet ieder van hen zich in het vrijgemaakte milieu geheel heeft thuis gevoeld. Van 't Veer overleed overigens reeds vlak voor de vrijmaking, maar Veenhof werd Nederlands Gereformeerd, evenals Holwerda's zoon. Holwerda zelf overleed in 1952, enkele weken na Schilder, daardoor bleef hem misschien een moeilijke beslissing bespaard. We noemen nog de Amsterdamse predikant S.G. de Graaf, stellig een verbondstheoloog maar te zeer een persoonlijkheid om in de een of anders groep mee te lopen. De meeste verbondsmensen waren predikanten, zoals Douwe van Dijk uit Groningen, die in de praktijk van hun werk hadden ervaren hoe mensen in het moeras van de bevindingen bleven worstelen met de vraag: "Ben ik wel een kind van God? En waar vind ik zekerheid?" Dit bracht de rechtlijnige Fries die Douwe van Dijk was, er toe om net als Helenius de Cock eerder, de uitverkiezing dan maar van het verbond los te maken, zonder deze laatste geheel te ontkennen of te negeren. Maar hij wilde wel toegeven er vaak niet goed raad mee te weten. Zijn theologie was eenvoudig: iedere dopeling is geheel en al echt gedoopt; iedere dopeling krijgt Gods

²⁶ Rudolf van Reest, Opdat zij allen een zijn, Goes, 1962 blz. 130-133.

²⁷ J. Wesseling, Herinneringen aan K. Schilders studietijd in Erlangen.

²⁸ W.G. de Vries, K. Schilder als gevangene en onderduiker, blz. 186.

belofte omtrent het eeuwige heil in handen gestopt; wanneer hij deze als onbelangrijk ter zijde schuift gaat hij door eigen schuld verloren; geen gemier en gemeier over stand en staat en kenmerken maar vertrouwen op Gods onwankelbare beloften. Het laatste leidde tot geringe achting van zelfonderzoek. Van een onmiddellijke wedergeboorte vóór de doop wilde hij niet weten. Zoiets vond hij maar scholastieke speculatie. Toch was het niet Douwe van Dijk maar ds. Vonk die het aandurfde te zeggen dat het Bijbelse begrip wedergeboorte precies hetzelfde betekende als bekering. Geen geheimzinnige, ongemerkt ingeplante levenskiem, maar heel gewoon zich tot God keren zo gauw je merkt dat je alweer met de rug naar hem toestaat. Dit kan enkel hij doen die tot zijn verstand is gekomen. Douwe van Dijk had zijn vaste rubriek in *De Reformatie*. Op 27 oktober 1939 schreef hij: "Als iemand een testament maakt en daarin aan mij een bepaald bedrag legateert, en die man komt te sterven, dan heb ik krachtens dit testament recht op dat goed; rechtens is het het mijne. Of ik het zal bezitten en genieten hangt natuurlijk hiervan af, of ik het legaat aanvaard."

Ook als prediker oefende hij veel invloed uit. Zijn optreden maakte de milde en traditionele piëtisten terdege ongerust. J.H. Bavink, toch bepaald geen kettervreter, vond de wind die vanuit het Noordoosten over gereformeerd Nederland waaide te schraal en te guur. In zijn eerder gememoreerde rede voor de Kamper studenten in 1943 zei hij: "Als het zelfonderzoek verdwijnt gaat er iets verloren van de innigheid en vroomheid die onze vaders eigen was."²⁹ Hij had de zuiderwind van het Hooglied liever dan de schrale noordooster uit Groningen.

Het nieuwe kerkrecht.

Naast de verbondstheologie was er in de jaren dertig nog een andere bron van onrust: het zogenaamde nieuwe kerkrecht. Abraham Kuiper had indertijd met klem van redenen betoogd dat naar gereformeerde beginselen de plaatselijke kerk de eigenlijke kerk was. Zo zou Calvijn het gewild hebben, zo was het naar de schriften.³⁰ Natuurlijk behoorden deze plaatselijke kerken een kerkverband aan te gaan. De besluiten van dit kerkverband waren, mits in overeenstemming met Gods woord, ook bindend. Het kerkverband was in Kuipers visie beslist wel belangrijk, want het moest waken voor de zuiverheid van het belijden, maar als het niet anders kon was reeds één plaatselijke kerk een complete kerk. F.L. Rutgers en A.F. de Savornin Lohman toonden in een dik en geleerd werk aan dat deze opvatting geheel in overeenstemming was met de kerkenordering zoals in Dordrecht in 1618/1619 was vastgesteld en wat de "Kerkvader" Voetius had geleerd. Zo was dit oude kerkrecht hecht geworteld in en gegrond op de Schrift en de historie, waarmee aan de strengste gereformeerde eisen was voldaan. Enkele belangrijke punten van kerkrechtelijke aard die in de twisten tussen 1936 en 1944 een rol speelden waren het tuchtrecht, artikel 31 D.K.O. waarbij eventueel het ratificatierecht gevoegd kan worden, en de zittingsduur van een generale synode. Volgens het vigerende kerkrecht kon een ambtsdrager geschorst worden door de kerkenraad met medewerking van de raad van een genabuurde kerk. Voor een predikant was ook de medewerking van de classis nodig. Artikel 31 van de Dordtsche Kerken Orde poneerde dat de besluiten in een meerdere vergadering (meerdere vergadering is een kwantitatieve aanduiding, geen kwaliteitsaanduiding; in een meerdere vergadering zijn meer kerken vertegenwoordigd. De generale synode is de "meeste" vergadering, want daarin zijn alle kerken aanwezig. Maar het is niet de hoogste

²⁹ J. Kamphuis *Een eeuwig verbond*, blz. 46..

³⁰ P.A. van Leeuwen, O.F.M., *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuiper*. Franeker 1946 blz. 179 e.v.

vergadering, dat is de kerkenraad.) voor vast en bondig gehouden moesten worden, tenzij ze in strijd bevonden werden met Gods Woord. De vraag was natuurlijk wie ze in strijd met Gods Woord moest bevinden: de meerdere vergadering die het besluit had uitgevaardigd of de plaatselijke kerkenraad, eventueel zelfs een kerklid. Prof. Rutgers had de vraag in bovengenoemd geleerd werk al beantwoord: natuurlijk de kerkenraad, want als met het “tenzij ...” de meerdere vergadering was bedoeld, was de hele tenzij toevoeging overbodig. Hier kwam hij bij de vraag wat een kerkenraad moest doen die tot het “tenzij” concludeert: voorlopig de facto gehoorzamen of het besluit naast zich neerleggen. De synoden van 1939-1943 en 1943-1946 (resp. Sneek-Utrecht en Utrecht) eisten het “de facto” en de latere vrijgemaakten wilden dit in de lijn van Rutgers naast zich neerleggen. Het ratificatierecht hield in dat iedere kerkenraad ter wille van dit “tenzij” het recht, ja zelfs de plicht had besluiten van een meerdere vergadering te toetsen aan de Schrift en ze pas daarna voor vast en bondig te houden. Maar prof. D Deddens, de eerste vrijgemaakte canonicus, moest bedroefd toegeven dat de kerkenraden helaas vrijwel steeds stilzwijgend hadden geratificeerd, d.w.z. in dezen niets hadden gedaan. Trouwens, na prof. Deddens wordt ook bij de vrijgemaakten niet meer van het ratificatierecht gehoord. Kamphuis heeft het bestreden.

Wat betreft de zittingsduur van een generale synode, die duurde totdat het door de kerken van te voren aangedragen agendum was afgehandeld. Dan werd de synode gesloten en was ze voorbij. De Gereformeerde Kerken kennen tot op vandaag (1987) geen continue synode. Een andere bepaling over de synode luidde dat “ordinaarlijk” eens in de drie jaar een nieuwe synode bijeen geroepen moest worden, tenzij bijzondere omstandigheden het nodig maken dat er eerder wordt samengeroepen. Maar wat betekent het woord ordinaarlijk? Zoiets als “gewoonlijk” Of misschien naar de regel, naar de vaste orde? De eerste uitleg laat veel meer speling toe dan de tweede. En mocht er ook later dan drie jaar na de voorgaande synode worden samengeroepen, bijv. omdat de voorganger het agendum niet op tijd afgewerkt kon krijgen? Er moest toch ook enige tijd liggen tussen de sluiting van de voorganger en de opening van de opvolger. Immers het appelrecht verwees naar de volgende vergadering en voor het uitoefenen van het appel was wel enige vergadertijd nodig.

Dit waren alle vijf punten die in gewone tijden geen moeilijkheden opleverden, maar spelregels dienen juist als er wel moeilijkheden zijn. Het oude kerkrecht met zijn meer duidelijke termen als “tenzij” en ‘ordinaarlijk’ was niet direct een waterdicht regenpakken bovendien, na enige eeuwen verouderd. Een gereformeerd jurist zei er eens van: veel kerk en weinig recht. Zo hoort het ook : het recht is er om de kerk en niet omgekeerd.

Het nieuwe kerkrecht kwam omstreeks 1925 op. H.H. Kuyper kwam steeds meer tot de overtuiging dat de bevoegdheid van de plaatselijke kerk overgeaccentueerd was. De zaken die alle kerken aangingen werden steeds belangrijker. Men zat in die tijd midden in de kwestie Geelkerken. Daarin ging het om het handhaven van de belijdenis. Zo'n zaak kon men toch niet aan twee kerkenraden met op zijn mooist een classis erbij overlaten. De synode moest het recht hebben zelf in te grijpen. In de zaak Netelenbos, 1917 tot 1920, was het op de oude manier nog net goed gegaan, maar dat was nu lang niet zo zeker want Geelkerken had in zijn classis grote aanhang. De canonicus van Kampen, dr. H Bouman, viel hem meteen bij. Op de synode van Assen, waar zich het laatste bedrijf van het drama Geelkerken afspeelde, was ieder zo doordrongen van het dogmatisch belang van de zaak - het ging immers om de letterlijke betrouwbaarheid van Gods Woord - dat niemand zwaar tilde aan het feit dat de synode zelf een schorsingsprocedure ter hand nam. Niemand? K. Schilder in ieder geval niet want hij heeft in zijn pers de schorsing van

Geelkerken zonder restrictie verdedigd. Hij was in 1926 overigens geen synodelid. Maar er was een die oplette: prof. Dr. S. Greydanus. Ook hij achtte de schorsing van Geelkerken uit dogmatisch oogpunt terecht maar kerkrechtelijk gezien geheel onjuist en onthield zich van stemmen.³¹

Nu was Greydanus een echte B man. Hij had in de schoenmakerswerkplaats van Douwe van Dijk zijn vader B tegen A verdedigd. Toen hij later ging studeren kwam hij in contact met H.H. Kuyper. Als we zeggen dat beiden elkaar niet lagen, drukken we ons vriendelijk uit. De gladde diplomaat Kuyper en de hoekige rechtlijnige Greijdanus moesten wel botsen. Hij was een bekwaam theoloog, meester zo niet op alle dan toch wel op vele theologische wapens. Dogmaticus van huis uit, kerkrechtelijk geheel ingewijd, was hij toch het meest exegeet. Dit minutieuze werk lag hem even goed als het trekken van grote lijnen. Hij en Schilder vonden elkaar meteen. Blijkens de correspondentie met zijn vrouw was Schilder zeer aan Greijdanus gehecht.³² Omgekeerd zal dat ook het geval zijn geweest.

Maar terug naar het nieuwe kerkrecht. Het oude was toch geworteld in Schrift en Historie? H.H. Kuyper schoof het eerste element stilzwijgend opzij. Zijn vader had in de dagen van de Doleantie uit de aard van de zaak het accent op de plaatselijke kerk gelegd, maar dat kon nu niet meer. Het landelijk verband was nu belangrijker dan de plaatselijke zelfstandigheid. Dus de spelregels moesten aan de gewijzigde situatie worden aangepast. En de historie dan? Voetius had het toch zo goed gezegd? Deze noot werd door M. Bouman gekraakt in zijn dissertatie over Voetius en het kerkrecht.³³ Deze M. Bouman was evenals prof. dr. H. Bouman van Kampen, afkomstig van Uithuizen, maar geen familie.³⁴ Hij toonde aan dat niet alleen dr. F.L. Rutgers maar ook diens opponent, de hervormde dr. H.G. Kleyn Voetius verkeerd hadden begrepen. Voetius had iemand geciteerd die een gematigd independents standpunt innam. Ofschoon overbodig: independentisme wordt door alle gereformeerden afgekeurd, want het miskent het kerkverband. Voetius had de geciteerde mening dan ook afgewezen, maar Rutgers had deze aan Voetius zelf toegeschreven. Het zal wel aan het moeilijke Latijn van Voetius gelegen hebben, dat Rutgers noch Kleyn dit doorgehad hebben. En zo was independentisme ons kerkrecht ingeslopen. En ging men nu de Dordtsche Kerken Orde wijzigen? Dat is een even moeilijke en omslachtige zaak als de Nederlandse grondwet veranderen. Daar is tweederde meerderheid voor nodig. En daarom handhaafde men de oude wet, de DKO en veranderde men gaandeweg de jurisprudentie. Een hachelijke zaak. Het gereformeerde volk vond het wel goed. Toen tussen 1931 en 1940 een lang en tragisch conflict zich ontwikkelde in de Gereformeerde Kerk van Drachten, greep de classis in, schorste een groot deel van de kerkenraad wegens wanbeheer, een term die in de K.O. niet eens voorkomt, en benoemde een commissie die met behulp van de rompkerkenraad het werk voortzette. De synode had als appel instantie hier en daar wel enige kritiek maar geen essentiële. Schilder plaatste zich achter het synode rapport. Enkel Greijdanus protesteerde tegen dit voorbeeld van nieuw kerkrecht. Maar zijn stem was als die van een roepende in de woestijn.³⁵ Totdat in 1942 de synode van Sneek/Utrecht vergat naar huis te gaan. Maar daarover in het volgende hoofdstuk.

³¹ Een professor is geen synodelid, hij adviseert enkel. Formeel gezien stemde Greijdanus dus niet eens, maar zijn advies was onthouding.

³² Zie artikel van K. Schilder, 'In memoriam prof. dr. S. Greijdanus' in Handboek Gereformeerde Kerken 1949. Hierin ook veel over Greijdanus contra H.H. Kuyper.

³³ M. Bouman, Voetius over het gezag de synoden, 1937

Over de kwestie "oud en nieuw kerkrecht" ook drs. L.C. van Drimmelen, 'Kerk of Kerken' in: Kerk in orde. Opstellen voor E. Hazelaar, Kampen 1987.

³⁵ zie B. de Groot, 'De kwestie Staal te Drachten' in Jaarboek Geschiedenis Gereformeerde Kerken, deel 1.

II. Een lang en droef verhaal.

De synode van Amsterdam.

De synode van Amsterdam was de laatste van de oude stempel, tenminste in de zin dat de agenda in ruim vijf weken werd afgewerkt. De zittingen vonden plaats tussen 25 augustus en 2 oktober 1936. Op de 25ste augustus sprak dr B. Wielinga in de Keizersgracht kerk de openingsrede. In de kathedraal der Doleantie, zei de spreker. Zijn oog over het agendum laten glijdend, stipte hij ook het punt aan dat door de classis Bolsward naar voren was gebracht, nl of de synode proberen wilde “zo mogelijk aan het kwaad der onrustwekkende geschillen in de kerkelijke pers een einde te maken”. Nadat de synode in één vlotte stemming ds J L Schouten tot praeses had gekozen en dr. K Dijk, dr. G Keizer en dr. J Thijs, alle drie theologische zwaargewichten, naast hem in het moderamen had geplaatst, kon de synode beginnen.

De leergeschillen op de synode tafel.

Wielinga's woorden in zijn openingsrede waren een korte, niet geheel juiste, samenvatting van wat de classis Bolsward had gezegd. Hij begon namelijk met dankbaarheid te betuigen over de gezonde belangstelling betreffende allerlei vraagstukken die de aandacht van het gereformeerde volk waard waren: een bewijs van vitaliteit, die het gevaar van “onheilzaam conservatisme” uitbandede. Maar tegelijk wees de classis erop dat een vruchtbare bespreking vaak belemmerd werd doordat de polemieken gebrek aan kennis van de traditie vertoonden, waardoor met veel aplomb als nieuw werd opgedist wat al lang bekend was. En het gemis aan referentie voor de vaardigheid van deskundigen uit vroegere en latere tijden moest wel wantrouwen zaaien onder de eenvoudige gelovigen. Bovenal misten zij de broederlijke toon, waardoor veel deskundigen tenslotte geen lust meer hadden aan de gedachtewisseling mee te doen. Het schrijven van de classis Bolsward eindigde met te zeggen dat ze maar geen namen zou noemen want het aangeduide euvel kwam beslist niet bij slechts één persoon of één blad voor. Bovendien zou het noemen van namen daarover al weer een nieuwe discussie uit lokken. De classis hoopt dat de synode de wijsheid mocht ontvangen uitwassen af te snijden en een gezonde polemiek te bevorderen. Het is duidelijk dat ds. Wielinga in zijn openingsrede dit agenda punt niet goed heeft samengevat. Er is in het schrijven van de classis Bolsward geen sprake van onrustwekkende geschillen, enkel van oppervlakkige en venijnige wijze van polemiseren. Toen prof. Hepp zijn rapport over het voorstel Bolsward uitbracht, begon hij met een terechte, maar uit zijn mond merkwaardig klinkende klacht, nl. dat de classis haar klachten niet had geconcretiseerd, waardoor het de commissie moeilijk werd gemaakt een goed advies uit te brengen. “Een duidelijke aanwijzing van concrete gevallen behoort immers het uitgangspunt te zijn voor een juiste beoordeling”, zei de hooggeleerde. Merkwaardig, want dit werd gezegd op 9 september 1936. Ongeveer veertien dagen eerder was namelijk van dezelfde hooggeleerde diens eerste brochure over *Dreigende Deformatie* verschenen, waarin de schrijver, net als de classis Bolsward, zei geen namen te willen noemen omdat er een algemene schuld was en de broederlijke liefde hem tegenhield schuldigen aan te wijzen. Overigens, rapport en voorstel waren van dien aard dat niemand er bezwaar tegen kon hebben. Beide drongen aan op grondige studie en broederlijke toon en dat is altijd meegenomen.

Het voorstel Polman-Van der Vegt.

Tijdens de synodezitting was in verband met het voorgaande door twee synodeleden dr. A.D.R. Polman van Bolsward en W.H. van der Vegt uit Goes een voorstel ingediend. Dit voorstel constateerde dat er in de kerken vrees leefde dat op bepaalde puntende de belijdenis werd verzwakt, discutabel werd gesteld of zelfs werd losgelaten. Ze vroeg de synode een commissie in te stellen om op de volgende synode te rapporteren zodat deze met een duidelijke uitspraak over een aantal met name genoemde geschilpunten kon komen. Het is duidelijk dat dit voorstel anders was dan dat van de classis Bolsward. Dit voorstel verschoof het accent van de wijze van polemiseren naar datgene waarover gepolemiseerd werd. Er was trouwens ook een verband tussen de voorstellen. Dit verband werd zichtbaar in de persoon van dr. A.D.R. Polman, predikant van Bolsward, die in de gelijknamige classis de eerste viool speelde en ook mede auteur was van het tweede voorstel. De rol van ds. Van der Vegt was niet geheel duidelijk. Uiteindelijk stemde hij tegen zijn eigen, overigens geamendeerde voorstel.³⁶

Het is een prealabele vraag of synode leden volgens het toenmalige kerkrecht de bevoegdheid hadden op eigen initiatief voorstellen in te dienen. De latere vrijgemaakten meenden dat dit recht enkel via de kerken uitgeoefend kon worden. Polman daarentegen vond dat artikel 30 DKO aan de synode het recht gaf zaken die de kerken in het algemeen aangaan, zoals ongetwijfeld leerkwesties, op eigen initiatief aan te snijden. We laten het graag aan de experts over uit te zoeken wie gelijk heeft. Wel is duidelijk dat vanuit de kerken geen verzoek is binnengekomen om leergeschillen te behandelen. Ds. S.J. Popma van Amersfoort die op de volgende synode, die van Sneek/Utrecht, een belangrijke rol speelde, vertelde in 1970 aan N. Scheps³⁷ dat de brandende kerkkwesties onder de gewone gemeenteleden heel weinig leefden in 1936. Ds. Van Teylingen zei het iets anders: ze leefden wel, maar wekten geen onrust.³⁸ De verdere ontwikkelingen heeft beiden gelijk gegeven; de meeste geschilpunten zijn geheel academisch gebleven: de kwesties over verbond, doop en zelfonderzoek werden de gemeente opgedrongen die ze enkel in zeer vergroefde vorm wist te consumeren. Uitzonderingen uiteraard daargelaten. Opmerkenswaard is nog wat prof. D. Nauta, de kerkrechtman toentertijd Puchinger meedeelde,³⁹ nl. dat zijns inziens de leergeschillen niet op de juiste wijze aan de orde waren gesteld.

Het voorstel in behandeling.

Ook het voorstel Polman-Van de Vegt kwam op 9 september aan de orde en ook hierover rapporteerde Hepp. De bespreking deed heel wat stof opwaaien en nam een groot deel van de beide volgende dagen in beslag. Je zou het aan de acta niet zeggen maar er werden harde noten gekraakt. Onder ademloze stilte zei H.H. Kuyper het volgende:

(Hij) wil zich niet ontveinzen dat hij de toestand in de Gereformeerde Kerken ernstiger inziet dan ooit, ernstiger ook dan in de dagen van Assen. Als de kerk niet spreekt vreest spreker, dat zij afwijkt van het geloof dat eenmaal de heiligen is overgeleverd. Er is een nieuw geslacht opgekomen dat een eigen orgaan uitgeeft, een eigen factie vormt en wat nog nooit gebeurd is, een eigen orgaan opricht om ideeën van anderen te populariseren. Dat zal een vloek blijken over onze kerken die

³⁶ G. Janssen, De feitelijke toedracht, Groningen, 1955 blz. 10.

³⁷ N. Scheps: Interviews over 25 jaar Vrijmaking. Kampen 1970.

³⁸ E.G. van Teylingen: Aard en achtergrond ...

³⁹ G. Puchinger: Is de gereformeerde wereld veranderd, Delft, 1963

niet mogen zeggen: ik ben van Paulus of van Cefas, maar: ik ben van Christus. Hier is het gevaar van persoonsverheerlijking. Spreker heeft brief op brief ontvangen van jonge predikanten en anderen die schrijven met Kuyper en Bavinck te hebben afgedaan. Zelfs Calvin heeft geen autoriteit meer. Elke ketter die afweek beriep zich op een tekst....Spreker ontkent geen voortgaan der wetenschappen, maar heeft bezwaar dat men afgeeft op het "historisme" en dan miskent de leiding van de Heilige Geest en wat de kerk aller eeuwen heeft beleden. En zulks geschiedt door baardeloze knapen! Het is de geest van revolutie die alles wil omkeren! Men kan een enkel individueel predikant kerkelijk behandelen, maar als het gaat om een beweging die de kerk vergiftigt, heeft de synode op te treden gelijk de synoden in het verleden altoos deden ⁴⁰Aldus H.H. Kuyper.

Nu, zoveel jaren later, lijkt het op een mengsel van oprechte bezorgdheid en "jalousie de métier". Maar synodeleden toen moeten elkaar wel verbijsterd hebben aankeken. Hepp deed er nog een klein schepje bovenop. Hij vond de toestand veel erger dan in 1905 en herinnerde aan het Schriftwoord: "Ik heb enige weinige dingen tegen u, dat ge dwalingen toelaat".

Schilder die tot op dat ogenblik de gang van zaken tamelijk gelijkmoedig had Ondergaan werd nu hevig verontwaardigd. Hij had het behandelen van theologische meningen op de synode niet nodig geacht, ze leken hem meer geschikt voor een discussie op academisch niveau. Maar nu werden het leergeschillen, afwijkingen van de geloofsbelijdenis; nu werden beschuldigingen geuit en verdachtmakingen, nu werd de sfeer vergiftigd. Hij noemde de tiende september voortaan een zwarte dag voor de kerken.

De 23ste september kwam het voorstel Polman-Van der Vegt nogmaals in bespreking. Prof. Greijdanus adviseerde op het voorstel niet in te gaan. Dit werd verworpen. Dit zelfde lot was beschoren aan enkele amendementen die zowel de gangbare meningen als de varianten daarop aan een onderzoek wilden onderwerpen.

Besloten werd tot een deputaatschap ad hoc van tenminste 7 personen dat op de volgende synode moest rapporteren over de volgende onderwerpen: algemene synodegenade, genadeverbond, onsterfelijkheid van de ziel, pluriformiteit van de kerk, vereniging van de beide naturen van Christus en zelfonderzoek. Dit besluit was met 35 tegen 21 stemmen aangenomen.

Vergeleken met het oorspronkelijke voorstel van Polman en Van der Vegt vallen twee veranderingen op:

In het synodebesluit werd gesproken over leringen en niet meer over theologische vraagstukken. Dit bracht de kwestie van academisch op kerkelijk niveau. K Schilder wijst in het jaaroverzicht van 1936 van het jaarboek de Gereformeerde Kerken op deze terminologische verandering. Uit het verlanglijstje van Polman en Van der Vegt waren verdwenen de geldigheid van doopsbediening in andere kerken en de verhouding tussen kerk en staat. Het aangenomen lijstje spoorde meer met de onderwerpen die prof. Hepp in zijn Dreigende-Deformatie-brochures ter sprake bracht. Het deputaatschap werd bezet door ds. J.L. Schouten, de synodepraeses, prof. G.Ch. Aalders, ds. G. Diemen, prof. S. Greijdanus, prof. V. Hepp, prof. K. Schilder, dr. J. Thijsen en prof. D.H.Th. Vollenhoven. Met 5 professoren en nog enkele theologische zwaargewichten een uiterst degelijke en, het mag gezegd worden, niet eenzijdig samengesteld gezelschap.

---

⁴⁰ De Reformatie, 18 september 1936.

Het deputaatschap leergeschillen.

Hoeveel moois er van de samenstelling van het deputaatschap gezegd kan worden, men kan helaas niet roemen over een harmonieuze samenstelling. Er hing als het ware een sluier over zijn werkzaamheden. Maar we weten in ieder geval dat er in 1938 op de synodezitting van 5 en 6 april - de synode van Amsterdam was in okt. 1936 provisorisch gesloten omdat er nog een zendingshoogleraar benoemd moest worden - een schrijven van prof. Greijdanus was binnengekomen, waarin hij ontheffing vroeg van zijn lidmaatschap. Omdat de brief in comitézitting werd behandeld, konden de redenen tot dit verzoek niet bekend worden. Greijdanus zelf onthulde in de Reformatie zijn derde reden.⁴¹ Schilder herhaalde deze in zijn jaaroverzicht van het Jaarboek 1938: Greijdanus had er bezwaar tegen dat een van de leden van het deputaatschap (= V. Hepp) medeleden beschuldigde (=vSchilder en Vollenhoven) van afwijking in de leer zonder duidelijk en concreet namen en bewijsplaatsen te noemen. Hij bestempelde dit als tendentieuze en onbetrouwbare berichtgeving, niet te rijmen met wetenschappelijke ernst en persoonlijke goede trouw. De oude professor wond er geen doekjes om.

Hij doelde natuurlijk op Hepps vele brochures in de Dreigende-Deformatie-reeks, die in de loop van 1937 waren verschenen. Ook nu noemde de schrijver geen namen, werd er niets concreets geciteerd, werden wel klachten geslaakt, zo van: "het wordt steeds erger" (brochure III, blz 5) en: "leerde men het maar niet van geruchten" (idem). Wel was het iedere theologische medespeler duidelijk dat Janse, Dooyeweerd en Vollenhoven, S.G. de Graaf en Schilder bedoeld waren. De synode vond het maar beter deze emmer vuilnis niet te analyseren, maar gaf prof Greijdanus het gevraagde ontslag. Omdat het deputaatschap ook zonder hem het vereiste aantal van zeven leden bevatte werd er geen vervanger aangewezen. De synode van Sneek/Utrecht (1939-1943) keurde Hepps wijze van discussiëren in zeer vage bewoordingen af door te zeggen "dat het in het algemeen niet wenselijk is, dat synodale deputaten elkander in het publiek bestrijden over een punt dat ze als deputaten gezamenlijk hebben te onderzoeken"⁴²

Het leed binnen het deputaatschap was daarmee nog niet geleden. Hepp vertelde op een vergadering van het deputaatschap dat er kerkelijke kringen werden gehouden waar enkele mededeputaten bij betrokken waren.⁴³ Zijn gewoonte getrouw noemde hij geen namen. Schilder en Vollenhoven eisten dat hij man en paard zou noemen. Hepp beloofde op de volgende vergadering met bewijsstukken voor de dag te zullen komen. Op deze samenkomst verschoof de opening van zaken tot "te zijner tijd", d.w.z. tot St. Juttemis. In de notulen van het deputaatschap is van dit incident geen melding gemaakt. Schilder heeft nog geprobeerd door middel van een persoonlijk onderhoud met Hepp deze nare kwestie uit de weg te ruimen. Maar Hepp ontweek zo'n gesprek, zodat Schilder aan het deputaatschap schreef niet langer mee te willen vergaderen. Hij bedankte niet maar zei persoonlijk over de opgedragen geschillen te zullen rapporteren. Het deputaatschap nam dit niet en besloot hem verder als lid uit te sluiten door hem geen stukken en convocaties meer te sturen. En dat was voor Vollenhoven reden om zich bij Schilder aan te sluiten en dus op de vergaderingen van de overige deputaten niet meer te verschijnen.

Een onverkwikkelijke, haast kinderachtige ruzie, waarin Hepp ongetwijfeld de grootste schuld heeft. Onzes inziens hadden Schilder en Vollenhoven beter gedaan

⁴¹ 18^e jaargang, no 29.

⁴² Acta, art714B).

⁴³ Janssen, blz 13.

na officieel en openlijk protest verder hun persoonlijke geraaktheid opzij te zetten ter wille van de kerken die zij dienden. Maar hun geprikkeldheid is wel begrijpelijk. Aan J.H. Kok schreef K. Schilder op 4 april 1940 het volgende:

“Hij (= Hepp) begon poeslief en bleef doorlopend sluw en altijd weerzinwekkend. Ik heb me tegen zijn aanklachten verdedigd; het gaf niets. Ik heb getracht hem te spreken te krijgen, maar juist als het er op aankomt, is hij altijd ziek; en als men hem de duimschroeven aanlegt, weigert hij zich te verantwoorden. Zijn vrienden staan hem bij omdat hij nu eenmaal tegen de man van Kampen is en in elk geval die aan de Vrije Universiteit. Ik geloof niet meer aan zijn ernst. Ik laat de consequentie van deze man aan God over.”⁴⁴ Zo'n brief laat wel zien hoe verziekt de verhoudingen waren.

Het oordeel van de synode Sneek/Utrecht (Acta art. 714, B2-5) is slap: Schilder en Vollenhoven hadden zich niet moeten terugtrekken. Immers daarmee hadden zij zichzelf de facto als deputaat uitgesloten. Er had over de hele kwestie meer gezegd kunnen worden.

De Synode van Sneek/Utrecht (1939-1943)

We zijn ongemerkt al begonnen met wat deze synode over de leergeschillen uitsprak. Deze synode was op 29 augustus 1939 haar zittingen begonnen onder leiding van ds J.L. Schouten, die ook al praeses van de voorgaande synode was geweest. Omdat hij in de meidagen van 1940 overleed, was daarna ds. F.C. Meyster van Rotterdam haar voorzitter.

Onder de binnengekomen stukken bevond zich een volledig, d.w.z. alle te behandelen onderwerpen betreffende, rapport van Schilder en Vollenhoven. De vijf andere deputaten hadden gedeeltelijk hun taak volbracht. Zij rapporteerden pas later over de onderwerpen algemene genade en pluriformiteit. Zoals ter synode te doen gebruikelijk is, stelde het moderamen beide rapporten ter advies in handen van een synodecommissie, en wel van commissie I. Deze commissie bestond uit 4 predikanten: dr. W.A. van Es, dr. D.J. de Groot, ds. T.J. Hagen en dr. E.D. Kraan. De namen en titels doen blijken dat men voor deze commissie niet de schraalste figuren gekozen had. Daarnaast vier ouderlingen, van wie vooral ouderling A. Scholtens uit Groningen bekend was. Douwe van Dijk noemde hem in zijn biografie⁴⁵ zijn leermeester inzake de verbondsgedachte. Hij was stellig een theoloog, zoal niet van professie dan toch wel van formaat. Om op deze commissie terug te komen, deze kreeg als adviseurs de professoren V. Hepp, J. Ridderbos en K. Schilder.

Dat Schilder bereid was nu wel weer met Hepp samen te werken is enigszins verrassend. Hun conflict was immers vooral van persoonlijke aard geweest en dat werd niet opgeheven door het feit dat het hier een andere vergadering betrof. Het was natuurlijk wel iets om blij mee te wezen, hoe dan ook. Verheugend was eveneens dat beide rapporten geen beschuldigingen tegen elkaar bevatten, al moeten we hierbij wel in rekening brengen dat Schilder zich inzake verbond en zelfonderzoek nooit uitvoerig had uitgesproken. Zijn onderwerpen: algemene genade en de pluriformiteit van de kerk moesten nog komen. Toen weldra daarop ook

⁴⁴ Geciteerd via W.G. de Vries, Calvinisten op de tweesprong, Groningen, 1974.

⁴⁵ D. van Dijk, Hoe het geworden is, Goes, 1959, blz. 15.

hierover rapportage verscheen, bleek het Schilder dat hij er nu wel degelijk van beschuldigd werd van Schrift en belijdenis af te wijken.

Het verwonderlijke hierbij was dat het "Amsterdamse" deputaatschap twee curatoren en een secundus curator van de Theologische Hogeschool telde, nl. ds. J.L. Schouten, ds. G. Diemer en dr. J. Thijs, die in deze functie nooit bezwaren tegen Schilders leer en onderwijs hadden geuit, maar nu in hun andere hoedanigheid opeens wel ketterijen roken. Of viel het met de beschuldigingen tegen Schilder misschien wat mee? De drie genoemde curatoren waren toch ook niet van alle verstand ontbloot? Heeft de soms argwanende Schilder meer gelezen dan er stond? We weten het niet, want de synode besloot de rapporten niet te publiceren. Volgens prof. Ridderbos had publicatie onze kerken naar buiten toe niet tot eer gestrekt ⁴⁶). Maar hoe dan ook, Schilder ging nu echt dwars liggen en besloot als adviseur van de commissie te bedanken. Hij moest in die hoedanigheid immers adviseren over tegen hemzelf ingebrachte beschuldigingen. Hij trok zijn ontslagaanvraag in toen hem namens de commissie beloofd werd dat hij vrijelijk en publiek mocht ingaan tegen de beschuldigingen tegen hem ingebracht.⁴⁷ Later heeft hij toch bedankt als adviseur van commissie I, maar toen waren de oorlogsdagen over Nederland heengegaan en was er met Schilder het een en ander gebeurd.

De Gereformeerden en het nationaal socialisme.

Eigenlijk hoort het verhaal over de houding van Schilder, ook die van H.H. Kuyper, niet tot ons onderwerp. Maar ze heeft met de hele situatie, waarin zakelijke en persoonlijke elementen zo sterk verweven waren, zoveel te maken dat het verdoezelend zou werken als we ze niet zouden memoreren.

In de jaren voor 10 mei 1940 hadden de gereformeerde leiders, de een na de ander, hun mening uitgesproken over het nieuwe verschijnsel nationaal- socialisme. Dat kon ook moeilijk anders, want de jonge haan kraaide vlak naast onze deur koning. Het begon met een gematigde waardering bij vele pen- en woordvoerders. Dr. B.A. Knoppers citeerde in het Gereformeerd Jongelingsblad van 10 februari 1933 met instemming uit een rede van Hitler, waarin hij constateerde dat het communisme de grote vijand was. En dr. K. van Dijk, die in 1933 met de NCRV (de Ned. Chr. Reis-Vereniging) een uitstapje naar Siegen maakte, had in een kerkdienst gemerkt dat de melodie van het Horst Wessellied verrassend "schoon" was.⁴⁸ De barbaarse woorden zal hij wel niet goed verstaan hebben. Deze beide "incidenten" - er zouden er makkelijk meer te noemen zijn - zijn op zich niet belangrijk. Knoppers en vooral Van Dijk hebben later wel van beter inzicht blijk gegeven. Wel zijn hun uitspraken symptomen van een belangrijk verschijnsel, namelijk dat toen en nu het gereformeerde volk heel wat minder intuïtief afkerig is van het ultra-rechts dan van het ultra-linkse denken. Erger waren woorden als die van H.H. Kuyper in de Heraut van 2 april 1933 over de Joden in Duitsland:

"Wanneer dit min of meer exotisch element een zo belangrijke plaats inneemt in de pers, bij rechtbanken en onder advocaten, in de handelswereld en bij de grote warenhuizen, dan is het op zichzelf wel te begrijpen dat bij een zo sterke nationalistische beweging als thans in Duitsland overheerst, men aan die invloed paal en perk wil stellen om het Germaanse karakter van de staat zuiver te houden".

⁴⁶ Janssen, blz. 17

⁴⁷ Janssen, blz. 63

⁴⁸ Ger van Roon, Protestants Nederland en Duitsland 1933 -1940, Utrecht/Antwerpen,1973.

En nog erger was het Nederlands Christelijk persbureau te Zwijndrecht onder leiding van de smoezelige figuur dr. H.W. van der Vaart Smit. Ooit had hij de stoot gegeven tot de oprichting van De Reformatie. In de jaren dertig ontpopten hij en zijn persbureau zich steeds meer tot een filiaal van Goebbels' propaganda-apparaat⁴⁹. Gelukkig waren er ook anderen. Prof. A. Anema schreef in 1933 een duidelijke brochure tegen het fascisme en ontving daarbij de instemming van collegae als V.H. Rutgers en P.S. Gerbrandy. Klaas Schilder, die in deze jaren om studieredenen veel in Duitsland was, liet in De Reformatie schrijven tegen de filosofische grondslagen van het nationaal-socialisme te zijn. Zijn blad werd in 1937 in Duitsland zelf tijdelijk verboden. Maar hij bestreed meer de antichristelijke principes dan de racistische en antisemitische uitingen. Maar hoe dan ook: hij zag de gevaren en bestreed deze. Hij wist tegen de theologische faculteit van de V.U. (G.Ch. Aalders, F.W. Grosheide, H.H. Kuyper en V. Hepp) in, een verbod van de NSB voor gereformeerden door te zetten⁵⁰. Zo ongeveer was de situatie in onze kerken voor 10 mei 1940.

Na 14 mei 1940

Toen op 7 juni 1940 De Reformatie voor de eerste keer na vijf oorlogsdagen weer kon verschijnen in de vorm die zo gewend was, stelde Schilder meteen voor om de spons over de lei te halen en heel de materie van leergeschillen te begraven. Immers, naar zijn mening was het aan de orde stellen van deze kwesties in 1936 in zijn geheel een ernstige misgreep geweest. Hij voegde de daad bij het woord door meteen een serie artikelen te beginnen die in de kortste keren in heel Nederland aandacht trok. Zozeer zelfs, dat de Nederlandse Spoorwegen in Goes vroegen om De Reformatie in de stationskiosken ter verkoop te mogen aanbieden.⁵¹ In artikel op artikel viel K. Schilder met al zijn sarcastisch vernuft de NSB en het persbureau van Van der Vaart Smit aan. Als de Raad van Voorlichting der Nederlandse pers (een NSB-instelling) waarschuwt dat spreken over het koningshuis een verbod voor de krant kan inhouden, dan schrijft K. Schilder op 19 juli 1940 in De Reformatie:

“Mijne heren, gij vergrijpt u aan de rechten van de Duitse autoriteiten. Wat deze verordeningen, hopen wij te lezen. Wat gij op uw cyclostyle papier (stencilpapier) zet, zullen wij negeren. Hoort toe! Ik spreek heden rechtstreeks over onze koningin, aan wie èn de grondwet èn het deze respecterende oorlogsrecht mij als onderdaan verplicht. Ik hoop dat de God der eeuwen haar genadig zal zijn. Ik zal morgen in de kerk, waar gij niet komt, openlijk voor haar bidden. Ik spreek linea recta mijn beste wensen voor het koningshuis uit. Demonstreren mag ik niet, goed, wij zullen alle straten nu vermijden. Wij zijn meer dan gij, bang voor onrust in zware dagen. Weest gij desgelijks, mijne heren. En weet dit: als dit nummer van ons blad in handen van onze lezers komt, zullen zij weten dat het niet onmiddellijk in beslag genomen is - het spreekt nog steeds volkomen legaal - en dat uw loze dreigementen sabelgerinkel waren, dat u helemaal niet staat. Als dit nummer onder de mensen komt, zal onder wie ik bereiken kan een ban gebroken zijn en uw hier besproken illegaal optreden zal voorzien zijn. Als mijn God mijn artikelen daartoe gebruiken wil, zal ik Hem daarvoor danken. Het evangelie daar blijft u af”.

Zulke woorden waren in die tijd goud waard.

---

⁴⁹ Van Roon, blz.124.

⁵⁰ 20 oktober 1936.

⁵¹ R. van Reest, Opdat zij allen één zijn.

De Duitsers prees hij de grond in door te beweren dat dezen natuurlijk geen enkele afwijking van het Haagse Verdrag, neergelegd in het Landoorlogreglement (later meestal afgekort als LOR) zouden gedogen. En de nationaal-socialistische leer zou hij blijven bestrijden, zoals hij ook voor 10 mei gedaan had, "want de mensen zien naar ons op om te weten of we het nu nog even mooi en duidelijk kunnen zeggen als voor 10 mei, toen we bij ieder jubileum en intrede beloofden: om Zions wil zal ik niet zwijgen".

Hepp en vooral H.H. Kuyper spraken andere taal. Hepp achtte het een uiting van wijsheid om nu te zwijgen. Dit advies werd in de Utrechtse kerkbode met instemming doorgegeven. Het Calvinistisch Weekblad waarschuwde ervoor nu in onbesuisde dapperheid het martelaarschap te zoeken. Gelukkig sprak G. Brillenburg Wurth in hetzelfde nummer heel andere taal. En Hendrik Algra dreef de spot met de "Zwijgstra's". De houding van H.H. Kuyper lag in deze maanden van beproeving beneden nationaal peil. Op 22 september 1940 dankte hij in de Heraut dat de bezetter de vrijheid van godsdienst onverlet had gelaten. Toen zat de eerste gereformeerde predikant wegens het schrijven van een onschuldige meditatie al achter de tralies. Op 7 september 1941, dus bijna een jaar later, toen de bezetter zijn ware gezicht al lang had laten zien, uitte hij nog zijn sympathie voor de Duitse strijd in Rusland. Deze sympathie werd door zijn oudste zoon in daden omgezet: hij meldde zich als oorlogsvrijwilliger en

sneuvelde op de ijzige Russische velden. Weliswaar kunnen de zonden van de kinderen de ouders niet toegerekend worden maar het handelen van de zoon lag in ieder geval wel in het verlengde van de woorden van de vader. Kuyper bekleedde in deze tijd juist een heel belangrijke positie: hij was voorzitter van de deputaten voor de Hoge Overheid. Verder vertegenwoordigde hij onze kerken in het Convent van Kerken,

dat in juni 1940 op initiatief van oud-minister J.H. Slotemaker de Bruïne was opgericht en dat bedoeld was om zo nodig als gezamenlijke kerken tegen de Duitsers front te maken. In deze functie lukte het Kuyper te verhinderen dat de gereformeerden meededen aan een gezamenlijk protest tegen de door de Duitsers geëiste Ariërverklaring.⁵² Ook een afspraak over het gebed voor de koningin keurde hij af. Men moest maar liever zonder nadere aanduiding voor de overheid bidden. De Heer wist dan wel wat we bedoelden. Deze heldenhouding ontlokte J. Buskes de bittere reactie dat de Heer dan in ieder geval wist wat voor vlees hij in de kuip had.⁵³ Een en ander leidde er toe dat de synode hem zachtkens dwong als deputaat voor de Hoge Overheid af te treden. Als lid van het Convent was hij direct na het conflict met de Ariërverklaring afgegaan. Hij had zich toen namelijk verontschuldigd door te spreken over een misverstand voortvloeiende uit zijn doofheid.⁵⁴

Klaas Schilder gearresteerd.

Donderdag 22 augustus 1940 werd Schilder als eerste gereformeerde predikant door de Duitsers gearresteerd, op grond van het slot van zijn artikel van 16 augustus in De Reformatie. Hij had daarin geschreven:

"Macht en bevoegdheid blijven gelukkig twee. Tenslotte zal de antichrist gene en de Kerk deze behouden. En daarna komt de dag van de grote oogst. Kom, Here oogsten, ja, kom haastelijk. Kom over het Kanaal en over de Brennerpas, kom via Malta en Japan. Ja, kom van de einden der aarde, en breng uw snoeimes mee en wees

⁵² Deze verklaring werd gevraagd van alle ambtenaren in overheidsdienst. Ze moesten bevestigen geen jood in de zoveelste graad van hun voorgeslacht te hebben.

⁵³ J. Buskes, Hoera voor het leven, Amsterdam 1963, blz. 184.

⁵⁴ Th. Delleman:, Opdat wij niet vergeten, Kampen 1949, blz. 79.

genadig aan uw volk, het is wel bevoegd, maar slechts door U, door U alleen, om 't eeuwig welbehagen”.

Deze bede om Christus' wederkomst werd door de bezetter opgevat als een schreeuw om de komst van de Engelsen. Van der Vaart Smit vond zowel de uitleg als de arrestatie begrijpelijk, want Schilder had geschreven op een wijze die christelijk niet verantwoord was. H.H. Kuyper schreef aan ds. Veldkamp van Sneek: “Vermoedelijk zijt ge niet op de hoogte met wat de gronden zijn, waarom de Duitse overheid hem heeft gevangen genomen en ook niet met wat Schilder daarop verklaard heeft, want dan zoudt gij weten dat dit met het belijden van Christus niets te maken heeft.”⁵⁵

Een naar briefje met glibberige insinuaties zo van: wat zou Schilder tegen de Duitsers verklaard hebben? Zou hij door de knieën gegaan zijn? De vraag ligt voor de hand: Hoe waart gij op de hoogte en wat wist gij, Herman Huber Kuyper? Hoe wist gij wat niemand wist en weet? Geen wonder dat Van Roon van mening is dat Kuyper door de synode van Utrecht in 1945 ten onrechte is gerehabiliteerd.⁵⁶

Schilder werd op 6 december 1940 in vrijheid gesteld. Dezelfde dag werd hem in Kampen het rectoraat van de Hogeschool opgedragen, 10 december hervatte hij zijn colleges. Bij zijn vrijlating was hem door de Duitsers meegedeeld dat hem “jedes Tätigkeit verboten” was. Schilder meende zich hierdoor geplaatst te zien voor een dilemma: of illegaal schrijven en dus onderduiken, of als docent werkzaam blijven en dus als verzetsman zwijgen. Hij koos voor het laatste, of wel “je kunt het ene doen en het andere niet laten.” Maar in 1940 bezaten de meesten nog niet de verzetsmentaliteit van de latere oorlogsjaren. Bovendien paste deze oplossing niet bij Schilders formalistische manier van denken. Lou de Jong, die Schilder als geestelijk verzetsleider zeer gewaardeerd heeft, zag deze houding als een psychische ineensstorting; “het was of de bezetter niet meer voor hem bestond”.⁵⁷ Onbegrijpelijk is deze houding ook voor ons. Zijn verklaring aan Rudolf van Reest, dat naar zijn mening zijn eerste taak in zijn kerkenwerk lag,⁵⁸ is niet bevredigend. Deze eerste taak hoefde toch geen uitsluiting van al het andere in te houden? Bovendien verklaart deze taakopvatting niet de plotselinge, volledige ommekeer van woordvoerder - en hoe! - in zwijger. De kerkstrijd was toch niet belangrijker dan de strijd op leven en dood tegen de satanische krachten van het nationaal-socialisme! We zullen nu volstaan met het aanwijzen van enige consequenties uit het gebeurde: Schilder mocht en kon niet meer publiceren - De Reformatie mocht niet meer verschijnen - en was van mening dat alleen al daarom een voortgezette behandeling van de leerkwesities moreel niet meer verantwoord was. De gestalte van Schilder was hierdoor in de ogen van het kerkvolk uitgegroeid tot die van een nationale held en martelaar; Hepp was een zwakkeling en H.H. Kuyper een judasfiguur. Het doet er niet toe of dit beeld in overeenstemming was met de feitelijke werkelijkheid, de historische mythe is altijd belangrijker dan de historische waarheid. Of deze beeldvorming in 1944 en daarna, toen er gekozen moest worden, nog gewerkt heeft? We weten persoonlijk: in enkele gevallen wel. Maar vermoedelijk was de invloed toen niet groot meer; de vele emotierijke gebeurtenissen buiten de kerk tussen 1940 en 1944 hebben deze waarschijnlijk toegedekt (of overschreeuwd). Maar terug naar de gebeurtenissen ter synode:

Opnieuw de synode.

⁵⁵ Rudolf van Reest, Opdat zij allen één zijn, blz. 63.

⁵⁶ G van Roon, blz. 288).

⁵⁷ L.de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 4, Den Haag 1972, blz. 575.

⁵⁸ N. Scheps: Interviews, blz. 29,30

Dinsdag 6 augustus 1940 kwamen ze, de synodeleden, voor het eerst na de bloedige meidagen weer bijeen. Ter tafel lag een verzoek van de particuliere synoden van Noord-Holland en Gelderland en van de kerk van Arnhem om de leergeschillen van de agenda af te voeren. De volgende dag besloot de synode na uitvoerige bespreking op deze verzoeken niet in te gaan, maar de leerkwesties op dinsdag 24 september in behandeling te nemen. De vergaderingen zouden verder in het centraal gelegen Utrecht gehouden worden, waarvoor dus het knusse Sneek opgeofferd werd. De oorlogsomstandigheden konden dus wel veranderingen in het synodebeleid aanbrengen, al wisten ze dat ter zake van de leergeschillen niet te bewerken. Maar op de geplande datum heeft de synode helemaal niet vergaderd. Toen ze op maandag 3 maart 1941 weer bijeen was, deed de praeses, ds. F.C. Meyster, de reden daarvan uit de doeken: omdat prof. Schilder ten gevolge van zijn arrestatie niet in staat was geweest mee te werken, wilde de synode niet aan de gestelde datum vasthouden. Wel was vooral vanuit het deputaatschap voor contact met de Hoge Overheid op vergaderen aangedrongen. De bezetting bracht immers slag op slag nieuwe problemen met zich mee, zoals, om de term van de praeses over te nemen, de "collectekwestie" de Duitsers wilden de diaconale zorg van de kerken incorporeren in de Winterhulp⁵⁹ En daarom dus was de synode bijeen geroepen. We gingen hier niet zonder reden iets nadrukkelijker op in. Van vrijgemaakte zijde is veel bezwaar ingebracht tegen de steeds weer continuerende synode van Sneek/Utrecht, omdat dit continueren in strijd zou zijn met het wezen van het gereformeerde kerkrecht dat het zwaartepunt zag liggen in de plaatselijke kerken. We menen dat men van die zijde te weinig oog heeft gehad voor de heel eigensoortige situatie toentertijd, die het nodig maakte dat de kerken in haar breedste verband, dikwijls met andere kerken, voortdurend diligent waren. De vrijgemaakten hebben teveel de indruk gehad en gegeven dat de continuering enkel diende om de plaatselijke kerken een aantal leerbeslissingen door de strot te wringen. Vrijdag 7 maart 1941 bepaalde de synode op verzoek van dr. L. Goslinga van Buitenpost een nieuwe datum voor de behandeling van de leergeschillen. Tegenover twee particuliere synoden en de kerk van Arnhem stond zegge en schrijve één kerklid die de behandeling dringend gewenst vond. Ds. D. Scheele van Assen deed een ander geluid horen: stel de zaak uit tot de volgende synode. Hier ging dr. Berkhouwer tegenin. Hij achtte het gewenst de meningsverschillen, de term is van hem en het is opmerkelijk dat hij niet het zwaar beladen woord leergeschillen gebruikte, zo gauw mogelijk te behandelen. Dit ingrijpen van Berkhouwer heeft verbazing opgeroepen, eigenlijk tot op heden. Algemeen werd Berkhouwer beschouwd als een middenfiguur, van wie werd verwacht dat hij in staat zou zijn de uitersten bij elkaar te houden. Vrij zeker heeft de synode van Utrecht hem daarom tot praeses gekozen. Schilder schreef toen aan zijn vrouw de zelfde veronderstelling.⁶⁰ Hij voegde eraan toe, dat ze een kwaaiere hadden kunnen kiezen, al vond hij Berkhouwer wat slap. Stellig is Berkhouwers houding tot en met de Vrijmaking voor velen onbegrijpelijk gebleven. Gezien zijn uitlatingen in het IKON programma "De Nazaten" van oktober 1987 ook voor hemzelf. Daar heeft hij immers blijk gegeven na zoveel jaren nog steeds met een schuldgevoel in zijn maag te zitten. Wat betreft zijn woorden op 7 maart 1941 heeft hij tegenover G. Puchinger verklaard⁶¹ dat hij toen hoop had dat de oorlogsomstandigheden de tegenstanders dichter bij elkaar zouden hebben gebracht en een soepele oplossing zouden bevorderen. Daar heeft hij zich wel goed in vergist. Integendeel, het oorlogsklimaat heeft de mensen feller en meedogenlozer gemaakt. In zulke tijden kwamen toen en komen steeds de slechtste instincten naar boven. In zoverre is de felle strijd pro en contra de Vrijmaking juist in de donkerste winter van de oorlog psychologisch geheel verklaarbaar. Wel

⁵⁹ Zie ook De Jong, deel 4, tweede helft, blz. 793.

⁶⁰ W.G. de Vries, K. Schilder als gevangene en onderduiker, brief van 24 juni 1943.

⁶¹ G. Puchinger, Schilder en de gereformeerden, in: "Rondom het Woord", 29ste jaargang, 1987

mag men erop wijzen dat juist in zulke tijden voor alle christenen, dus ook voor de gereformeerden, het woord van Paulus moet gelden: "Maar gij geheel anders".

De synode luisterde meer naar Berkhouwer dan naar Scheele en gaf het moderamen opdracht zo spoedig mogelijk een geschikte datum te prikken. Schilder verzocht enkele weken later nog het moderamen op te dragen niet te agenderen zolang een lid van de synodecommissie verhinderd was iets te publiceren. Men krijgt de indruk dat Schilder hier voor het eerst en later nog wel eens de situatie waarin hij zich door het publicatieverbod van de Duitsers bevond, heeft benut om de behandeling van de leerverschillen te traineren. Te bewijzen is zo'n vermoeden niet, hooguit min of meer aannemelijk te maken. In dit geval omdat Schilder weigerde op een suggestie van prof. Grosheide in te gaan. Deze had de mogelijkheid geopperd Schilders uiteenzettingen van de commissie te publiceren op naam van een ander, nl. het hem geestverwante commissielid ouderling A. Scholtens. Het eindigde hiermee dat beide commissierapporten, dat van de meerderheid en dat van de minderheid niet gepubliceerd werden. Daarmee werd de gelijke behandeling behouden. Woensdag 17 december 1941 sprak de synode weer over de meningsverschillen. Deze keer stelde ds. Scheele voor de behandeling daarvan uit te stellen zolang prof. Schilder een publicatieverbod had. Hij heeft wel zijn best gedaan, de man uit Assen. Op 7 maart '41 had hij voorgesteld de leergeschillen door te schuiven naar de volgende synode, een kleine drie weken later tot na de bezettingstijd, nu dan zolang Klaas Schilders mond gesnoerd was. De veronderstelling lijkt niet gewaagd dat hij en vele anderen in de kerk ook St. Juttemis een heel geschikte datum gevonden zouden hebben. Maar het mocht niet baten. Scheeles voorstel werd verworpen en dat van dr. Van Es om indien enigszins mogelijk de behandeling in mei '42 te doen plaatsvinden werd aangenomen.

Moet de synodeduur verlengd worden?

Er was op die 17e december 1941 nog een derde voorstel i.v.m. de leergeschillen op tafel gelegd. Ds. H. de Bruyn van Nieuwendijk stelde voor dat de volgende synode pas in 1943 zou worden samengeroepen. Ook dit voorstel werd aangenomen, maar met de beperkende bepaling dat dit enkel zou gebeuren als de leergeschillen buiten de schuld van de synode - men dacht natuurlijk aan oorlogsomstandigheden - niet op tijd behandeld konden worden. Geheel duidelijk is de gang van zaken i.v.m. de verlenging van de synode niet. Prof. Aalders had op 25 april 1940, dus toen van oorlog en bezetting nog geen sprake was, al een dergelijk advies gegeven. De Acta vermelden inzake dit advies geen enkele motivering. Nu, d.w.z. op 17 dec '41, wordt een gelijksoortig voorstel in verband gebracht met de leergeschillen. Klaarblijkelijk wilde de synode de behandeling daarvan niet aan een volgende synode overlaten. Dit voorwaardelijk besluit werd 29 mei 1942, toen de normale zittingstermijn van drie jaar ten naaste bij verstreken was, definitief gemaakt. Maar toen was men al bezig met de behandeling van de leergeschillen, een behandeling die ruim een week later voltooid was. Er was dus in de gedachtegang die op 17 dec '41 geheerst had, geen reden meer tot verlenging. Maar op 29 maart '42 wilden de deputaten voor contact met de Hoge Overheid graag dat slechts een provisorische sluiting zou plaatsvinden, opdat de kerken snel tot besluiten konden komen als de bezettings-omstandigheden dat nodig maakten. We hadden al gezegd dat een krachtig argument te vinden. Maar als we in de Acta nagaan wat na de 11 juni, de dag van provisorische sluiting, nog behandeld is, dan blijkt dat behalve enige aandacht aan de Arbeidsdienst, een zaak zoals de deputaten Hoge Overheid kunnen hebben bedoeld, enkel nog een hoogleraar in de vacature Greijdanus is benoemd en onderhandelingen met Greijdanus, Schilder e.a. over de leergeschillen en de continuering van de synode,

zijn gevoerd. Ergo, het argument genoemd op 29 mei 1942 blijkt achteraf zonder kracht van inhoud te zijn geweest. Al het gehannes van 25 april 1940 tot 29 mei 1942 maakt de begeerte wakker om eens achter de schermen te kijken.

Samenvattend: op 17 december 1941 besloot de synode dus de leergeschillen in mei 1942 in behandeling te nemen en de synodeduur desnoods te verlengen om deze behandeling te kunnen afronden. Art. 550 van de Acta vertelt ons dat prof. Schilder aantekening in de Acta verzoekt dat hij zich aan de gevallen beslissingen niet kan conformeren. Uit dit artikel is niet precies duidelijk waar Schilder nu precies tegen was: tegen de behandeling van de leergeschillen of tegen de mogelijke verlenging. Uit zijn later schriftelijk ingediende verklaring blijkt dat het hem ging om de behandeling van de leergeschillen. Zijn bezwaar was, dat hem een publicatieverbod was opgelegd. Dit woog hem zo zwaar dat hij na 17 dec 1941 geen synodezitting meer heeft bijgewoond. Tegen de continuatie verzette hij zich pas op 1 september 1942, toen deze nl. een feit was geworden.

26 mei 1942.

Op 26 mei 1942 was de synode sinds december '41 voor het eerst bijeen. Reeds in zijn openingswoord wees de praeses, ds. F.C. Meyster, erop dat er nogal wat ingekomen stukken over de leergeschillen op tafel lagen. Behalve de particuliere synode van Gelderland en Noord-Holland, die dit al eerder gedaan hadden, verzochten nu 21 classes en daarbuiten nog 16 kerkenraden de behandeling van de leergeschillen niet te doen doorgaan.⁶² Samen vertegenwoordigen ze tweederde deel van het kerkvolk. Klaarblijkelijk was er sinds 1936 toch wel bezorgdheid ontstaan over de gang van zaken, maar dan wel een bezorgdheid die tegengesteld was aan die welke toen door Kuyper en Hepp werd verondersteld. Uiteraard kon de synode niet om deze berg ingekomen stukken heen, al kwam er een voorstel van een ouderling om ze maar ongelezen opzij te schuiven. Ds. Scheele stelde voor de vierde keer voor de zaak maar van de agenda af te voeren, deze keer met de motivering dat deze zaak niet rijp was voor een beslissing. Maar op advies van prof J. Ridderbos besloot de synode onmiddellijk tot behandeling over te gaan. De ingekomen stukken geven toch geen nieuwe gezichtspunten - hoe wist hij dat?-. Een commissie ad hoc moest de synode maar adviseren wat er met al die verzoeken gedaan moest worden. Je kunt het ook anders zeggen, maar in feite lapt de synode de wens van een groot deel van het kerkvolk hiermee aan haar laars. In onze tijd wordt er soms geklaagd over kerkvorsten die zich van de gewone kerkmensen niets aantrekken, maar vroeger kon men er ook wat van. En, o ja, het advies van Ridderbos werd met 27 tegen 23 stemmen aangenomen. Er mankeerde dus maar weinig aan of alle verdere ellende was ons bespaard gebleven.

Schilder gaat in staking.

Een brief van prof Schilder waarin hij uiteenzette waarom hij niet meer aan de synodale arbeid wilde meewerken, in feite aan de behandeling van de leergeschillen, gaf prof Berkhouwer aanleiding tot het voorstel hem bij monde van een daartoe aangewezen commissie persoonlijk te verzoeken het synodewerk niet te verhinderen. Diezelfde commissie ging ook naar prof Greijdanus, die juist de synode had verlaten omdat ook hij niet meer wilde meewerken. Aan prof. Vollenhoven, die in 1936 ook deputaat inzake leergeschillen was, zou telefonisch worden gevraagd te verschijnen.

---

⁶²Janssen, blz. 19.

Schilder antwoordde dat hij zou komen als de behandeling van de leergeschillen van het agendum werd afgevoerd. Een voorwaarde waaraan de synode na het genomen besluit van 26 mei 1942 natuurlijk niet meer kon voldoen. Vollenhoven zei bereid te zijn om te komen als de behandeling bovengenoemd in openbare zitting zou plaatsvinden. Greijdanus' antwoord was zonder meer afwijzend. Een trieste gang van zaken. Want al waren de professoren-adviseurs formeel niet verplicht steeds ter synode aanwezig te zijn, hier was sprake van andere absentie dan vanwege ziekte, drukke werkzaamheden of wat dan ook. Hier ging het om een protestactie. Natuurlijk hadden de opeenvolgende synoden van Amsterdam en Sneek/Utrecht beter gedaan nooit aan die rampzalige behandeling te beginnen maar dat was niet meer het springende punt. Schilder gaf als reden dat hem de publiciteitsmogelijkheid was ontnomen en de anderen niet. Dat moet slaan op de publicatie van synoderapporten, want de mogelijkheid om in de pers te publiceren, hadden de anderen, welke dezen ook mogen zijn, nauwelijks meer dan Schilder. Het enige verschil was dat aan Schilder iedere "journalistieke "Tätigkeit" verboden was. Viel daar ook het opstellen van synoderapporten onder? Had een minderheidsrapport niet door een ander commissielid ondertekend kunnen worden? Zulke rapporten staan toch altijd op naam van slechts één rapporteur? Had hij in deze situatie dat verbod niet aan zijn laars kunnen lappen?

In zijn Reformatie artikelen van zomer 1940 was hij toch bepaald niet bang geweest. Had hij, als hij het nodig vond buiten de officiële synodale organen om zijn mening te zeggen, dit niet op de naam van de een of andere geestverwant kunnen doen? Men was van dit oorlogs-slimmigheidsje in 1942 toch al lang op de hoogte? De vragen vermenigvuldigen zich en we kunnen ons niet aan de indruk ontworstelen, dat zijn altijd al formalistische wijze van denken nu helemaal in zijn kraam te pas kwam. Ja maar, het ging niet allereerst om de publiciteitsmogelijkheden, het ging erom dat K. Schilder in het meerderheidsrapport in staat van beschuldiging was gesteld, door mensen die in andere hoedanigheid nooit met beschuldigingen waren gekomen ofschoon ze in andere hoedanigheid daartoe bevoegd, ja zelfs verplicht waren. Is het mogelijk dat Schilder beschuldigingen gelezen heeft in een tekst die niet als zodanig bedoeld was? We wezen er al eerder op. In de verdere ontwikkeling is nooit meer van enige beschuldiging inzake afwijking van de leer gebleken. Integendeel, o.m. bij monde van J. Ridderbos is gesteld dat nooit aan Schilders rechtzinnigheid is getwijfeld. Heeft de even argwanende als spitsvondige Schilder ook dingen gelezen die er niet stonden? En de formidabele beschuldigingen dan, die zowel Kuyper als Hepp op de beruchte 10 september 1936 verwoordden? Deze zijn ten eerste niet door de synode overgenomen - helaas ook niet resoluut afgewezen - en ten tweede toen niet door Schilder op zichzelf betrokken en ten derde duidelijk bedoeld voor jonge predikanten, vrij zeker wel discipelen van Schilder. Er moet bij Schilder toch wel een grote mate van persoonlijke geraaktheid een rol hebben gespeeld. Hij voelde de kwestie blijkbaar aan als tussen twee partijen: Kuyper/Hepp contra Greijdanus/Schilder, eventueel VU contra Kampen. De eerder genoemde brief aan J.H. Kok wijst in deze richting. Dat zulke persoonlijke zaken soms een rol gespeeld hebben is tot op zekere hoogte begrijpelijk, ook professoren, zelfs die in die theologie, zijn maar mensen. Maar men mag er zich niet door laten leiden. Maar hoe dan ook, de synode legde zich bij de afwijzende antwoorden neer en dat was ook het verstandigst. Dat bij de schorsing van Schilder de zaak alsnog als schorsingsgrond werd gebruikt, gebeurde door een andere synode, maar maakte desondanks wel een wonderlijke indruk. Maar daarover later.

De leergeschillen behandeld.

Donderdag 28 mei 1942 kon de synode zich gaan buigen over de rapporten van de vijf meerderheidsdeputaten en die van de minderheid. Daar kwam nog het adviesrapport van commissie I bij. Genoeg stof om over te praten. En dat deden ze dan ook. Het eerste onderwerp, de algemene genade, vergde alleen al vier dagen. Een voorstel van de predikanten Polman en Van der Vegt - ze waren al eerder samen opgetreden - om over dit onderwerp helemaal geen uitspraak te doen, werd verworpen. Zij vonden "in dit stadium" van de theologische discussie een uitspraak niet gewenst. Maar waarom hadden ze zes jaar eerder de noodzaak daarvan dan bij de synode van Amsterdam aangezwengeld?⁶³ De synode ging akkoord met wat commissie I voorstelde om uit te spreken. Omdat in de tekst nogal wat wijzigingen waren aangebracht, waardoor de kans ontstond dat deze op een lappendeken ging lijken, stelde de synode een redactiecommissie in, bestaande uit de professoren J. Ridderbos, G.C. Berkhouwer en ds. J. Popma, om voor een zuivere redactie en een toelichting te zorgen. Dat was, na vier dagen, dus het eerste punt. En dan te weten dat er in latere jaren nooit iemand naar gekeken heeft. Dat neemt niet weg dat de synode aanstonds, d.w.z. dinsdag 2 juni 1942, de tanden zette in de volgende lekkernij, de onsterfelijkheid van de ziel. Het ging dezelfde weg als het vorige onderwerp. Ook nu een voorstel, deze keer van de predikanten N. Duursema en P. de Jong, om helemaal geen uitspraak te doen, omdat er geen verschil van mening over de voorgestelde uitspraken was. Deze deden dus niets anders dan een open deur intrappen. Dit voorstel wordt verworpen. Het is ook niet prettig twee dagen lang intensief te discussiëren en dan te horen dat dit overbodige moeite is geweest. De genoemde driemanscommissie moest er ook nu voor zorgen dat eventuele rimpels in de tekst gladgestreken werden. En ook over deze uitspraken is later in de Gereformeerde Kerken geen ruzie meer geweest. Dit in tegenstelling tot de latere vrijgemaakte kerken, waar de zogenoemde kwestie Telder - de predikant van Breda ontkende de onsterfelijkheid van de ziel - mede oorzaak is geweest van een breuk in 1968. Trouwens, al heeft in de "synodale" kerken het leerstuk geen stof tot twist opgeworpen, het is latere jaren wel aan ernstige slijtage onderhevig geweest. Klaarblijkelijk was er hier toch wel iets aan de knikker. Ondertussen stoomde de synode verder. Nog dezelfde derde juni werden ook de rapporten en voorstellen aangaande de beide naturen van Christus onder handen genomen. Nu ook weer werd een voorstel om helemaal geen uitspraak te doen met 26 tegen 25 stemmen verworpen. Dat was op het nippertje. Verder zie als voor. En wij, na zoveel jaren, vragen ons af hoe velen er in de gereformeerde achterban ook maar een flauwe notie hebben van wat er toen aan de orde is geweest. H.M. van Randwijk.⁶⁴ vond de hele discussie even vreemd als verhitte koppen over de achterpoten van de brontosaurus. Het verrast ons enigszins dat de bespreking over het genadeverbond nog niet eens een hele dag in beslag nam (donderdag 4 juni 1942). De voorstellen van commissie I gingen er door als een mes door de boter. Het nauw daarmee verbonden gesprek over het zelfonderzoek ging al even gesmeerd. Hier geen voorstellen om maar liever niets te zeggen. Deze onderwerpen hadden de kerken de laatste jaren dan ook wel beroerd. Het waren behalve theologische kwesties ook onderwerpen van pastorale waarde. Maandag avond 8 juni had de redactiecommissie voorgenoemd alle conclusies keurig geformuleerd. Ze werden met algemene stemmen aanvaard en er was grote opluchting in de wandelgangen. Wel moet hierbij worden aangetekend, dat behalve de adviserende leden Greijdanus en Schilder, ook ouderling A. Scholtens, lid van commissie I, afwezig was. De laatste was al onderweg naar de marteldood in het Duitse concentratiekamp.

⁶³ Acta synode Amsterdam 1936, art.152.

⁶⁴ 1909-1966 Gereformeerd schrijver van crisisromans en in 1942 de ziel van het illegale Vrij Nederland.

Eerste reacties.

De opluchting in de wandelgangen was niet verwonderlijk, want het waren geen felle uitspraken. Er werd niemand in beschuldigd of veroordeeld. Tenminste niet met naam en toenaam. De deskundige begreep ook zonder dat wel dat in de uitspraken over zelfonderzoek punt 6,3, de vermaning tot zelfonderzoek niet in strijd is met de oproep tot geloof en bekering, maar veeleer als een onderdeel daarvan is te beschouwen en daarom nooit naar de achtergrond mag dringen de vermaning om zijn vertrouwen alleen te stellen op de offerande van Jezus Christus aan het kruis waarheen Woord en Sacrament ons geloof op de enige grond onzer zaligheid wijzen (Heidelbergse Catechismus antwoord 67) en dat de sterking des geloofs door de werking des Heiligen Geestes het allereerst hiervan te verwachten is. Ds. J. de Wolff uit Enschede, was bedoeld. Maar deze had de gewraakte uitdrukking al vijf jaar eerder herroepen. En dat bij de uitspraken over de onsterfelijkheid van de ziel gehandhaafd worden, dat de ziel des mensen, ofschoon op wonderbare wijze met het lichaam een eenheid vormende, nochtans iets eigens is, en van het lichaam dermate onderscheiden, dat zij daarvan kan worden afgescheiden en afzonderlijk bestaat, aan A. Janse, de filosofische bovenmeester uit Biggekerke, was gedacht, was zo klaar als een klontje. Maar Janse reageerde schouderophalend met de opmerking dat de synode hem blijkbaar niet had begrepen. Hij, Janse voelde zich niet aangesproken. De kerken herademden. De oplettende lezer zal willen opmerken dat er nog een leergeschil restte, nl. de opvattingen over de pluriformiteit van de kerk. Hiervoor besloot de synode op woensdag 10 juni een deputaatschap te benoemen ten einde licht te verschaffen over wat de artikelen 27 tot en met 30 N.G.B. (Ned. Geloofsbelijdenis) daarover te zeggen hadden. Vooralsnog wilde men het standpunt van de synode van Leeuwarden 1920 handhaven. Het deputaatschap heeft nooit op een volgende synode rapport uitgebracht. Na de Vrijmaking had men andere dingen aan het hoofd. De synode van Zwolle 1946 heeft het deputaatschap opgeheven. Op donderdag 11 juni kon de praeses met een hartgrondig hè hè, dat zit erop, de bespreking als afgedaan besluiten. Hij zei het natuurlijk anders, maar daar kwamen zijn woorden wel op neer. Hij dankte in het bijzonder prof. J. Ridderbos voor zijn wijze invloed en sprak terloops uit dat deze synode geen doordrijfsynode was geweest. Zowel inzake het "afgedaan" als het "doordrijven" heeft de geschiedenis anders geoordeeld. En Clio (één van de Griekse muzen, zij is muze van de geschiedschrijving. Ze schreef de namen en daden van de grote helden op en bewaarde die) heeft nu eenmaal het laatste woord.

De synode treedt buiten haar oevers.

Op de zelfde elfde juni werd de synode provisioneel gesloten. Dit laatste: provisioneel, staat in art.735 van de synodale Acta. Uit het slotwoord van de praeses kan men dit nl. niet opmaken, tenzij men heel aandachtig geluisterd heeft. Maar de slotzin: "Wij gedenken de synode van Sneek/Utrecht met grote ontroering en grote dankbaarheid" klinkt als een steen op een graf. Het is van enig belang op dit element te wijzen; de synode van Sneek was nl. in 1939 geopend, dat wil zeggen de drie jaren zaten erop. Als ze nog weer bijeen zou komen, zou ze naar de mening van velen de desbetreffende bepalingen van de D.K.O. overtreden. Echter op 1 september 1942 zagen de broeders elkaar in de Oosterkerk terug alsof er nooit afscheid genomen was. Terwijl ze op 29 augustus 1939 begonnen was! Drie jaren plus drie dagen geleden! De verlenging tot boven normale termijn was hiermee een feit geworden. We hebben al eerder gezegd dat we de continuering van de synode konden billijken in zoverre de uitzonderlijke situatie van bezet gebied te zijn dit wenselijk maakte. Als het ging om de leergeschillen af te handelen zagen we de noodzaak ervan niet zo in.

Maar nu kwam op 1 september 1942 de synodepraeses, nog steeds ds. F.C. Meyster, in zijn openingswoord met nog een derde reden: er komt in Kampen een vacature, prof. Greijdanus gaat met emeritaat. De praeses geeft toe: het benoemen van een opvolger stond niet met zoveel woorden op de agenda, maar de synode van Sneek wist in 1939 al dat ze met deze vacature te maken zouden krijgen, want Greijdanus werd in 1941 al 70 jaar. Dat dit punt niet meteen op de agendum was geplaatst, kwam omdat er nog geen formele emeritaatsaanvraag van de grijze nieuwtestamenticus op tafel lag. Maar alleen al om deze zaak was de synode steeds weer provisorisch gesloten.⁶⁵ We zijn geneigd om te zuchten: nu breekt ons de klomp. Ten eerste de houding van de synode. Ze zit maar braaf te wachten, drie jaar lang op een briefje uit Kampen. Had men Greijdanus niet duidelijk kunnen maken, dat hij in 1941 zeventig jaar zou worden en dus.... En de andere kant, als men hem echt geen ontslagaanvraag uit de vingers kon wringen, had men dan niet, toe dan maar, de zaak aan de volgende synode kunnen overlaten? Dat scheelde hooguit een jaar. Moest men om één zo'n jaar kerkelijke troubles uitlokken over het wel of niet in strijd zijn met art 5 D.K.O.? Maar nog minder begrijpen we iets van prof Greijdanus. Hij wist natuurlijk ook wel dat hij op 1 mei 1941 zeventig zou worden. Waarom niet netjes een briefje inzake emeritaatsaanvraag op het synodebureau gedeponereerd? De voortgang van het onderwijs moest hem toch ook ter harte gaan? Het lijkt erop dat hij de synode heeft willen tegenwerken, omdat hij van deze een hem niet welgevallige benoeming verwachtte. Natuurlijk was hij bekend met de voordracht, die het curatorium van Kampen de synode wilde voorleggen. Immers nog dezelfde dag werd uit het tweetal J.L. Koole en H.N. Ridderbos de laatste gekozen. Ten overvloede: op 1 september 1942 lagen brieven van Schilder en Greijdanus op de synodetafel, waarin beiden ernstig waarschuwden geen opvolger te benoemen, omdat dit haar, de synode, niet opgedragen was. Schilder sprak in zijn brief het vermoeden uit dat er verwarring zou kunnen ontstaan over de vraag of de besluiten genomen vanaf 1 september 1942, dus ook de hoogleraarbenoeming, wel rechtsgeldig waren.⁶⁶ Dit was een heel troebel zinnetje, waar de synode direct over viel, bij monde van dr. Polman. In de verhoudingen, ook in de kerkelijke, moet helderheid zijn, men moet weten waar men aan toe is. De synode stelde de eis dat de beide hoogleraren schriftelijk en onomwonden moesten verklaren dat ze zich de facto conformeren aan de synode besluiten vanaf 1 september 1942 genomen. Voor 15 november moest het antwoord binnen wezen. Ridderbos probeerde het woord 'eis' te vervangen door 'noodzakelijkheid', maar de synode was geprikkeld en wilde spijkers met koppen slaan. Er bleef geëist worden. Uiteindelijk was er maar één lid tegen dit pistool op de borst: ds. D. Scheele van Assen. We kunnen dit punt meteen wel afmaken, al snellen we dan in de tijd vooruit: beide professoren hebben de gevraagde verklaring geweigerd in te leveren. De synode legde zich eerst bij de afwijzende houding van Greijdanus neer, vanwege zijn eerbiedwaardige leeftijd en omdat hij door zijn bereidheid zijn opvolger in te werken metterdaad een de facto verklaring, tenminste inzake dit besluit, afgaf. Dat Schilder ook hielp inwerken werd niet in rekening gebracht. Misschien was zijn leeftijd nog niet eerbiedwaardig genoeg. Na een aantal gewisselde brieven droeg de synode de eis over aan haar opvolgster. Deze liet na lang beraad. toen de schorsing van Schilder al in de lucht hing, de hele eis vallen. Ook van die kant dus veel geschreeuw en weinig wol. Wat betreft Schilder en Greijdanus ontkomen we niet aan de indruk dat achter de formele, op de letter van het kerkrecht gebaseerde opstelling meer schuilging gaat. Hadden ze op de plaats van Greijdanus een ander, hun meer welgevallige figuur gewenst? Een vraag die niet te beantwoorden valt en misschien daarom niet gesteld had mogen worden. Maar zonder deze veronderstelling is Greijdanus houding geheel onverklaarbaar. Op 11 juni

⁶⁵ Acta synode van Sneek/Utrecht, art 740

⁶⁶ K.C. van Spronsen, De waarheid luistert nauw z.p., z.j. blz. 9 en 10.

daarvoor toen de praeses de synode sloot wist deze nog niet of Greijdanus zijn ontslag zou indienen ja dan nee. Pas toen de termijn van drie jaar verstreken was hakte de oude professor de knoop door. Klaarblijkelijk vertrouwde hij de kwestie van zijn opvolging liever aan de volgende synode toe dan aan die van Sneek/Utrecht. Hopelijk wordt over deze zaak ooit meer licht verspreid.

De toelichting op de leerbesluiten.

Een andere zaak is de toelichting op de leerbesluiten. 11 juni had de synode aan de professoren Aalders, Berkhouwer en Ridderbos opdracht gegeven zo'n toelichting op te stellen. Nadat de synode deze had bestudeerd en goed gevonden, besloot ze op 6 oktober 1942 deze aan de kerken toe te sturen. Dat had ze heel wat beter niet kunnen doen. Ds. Popma, die aan de opstelling ervan gedeeltelijk had meegewerkt, werd door de bezetter verhinderd zich er geheel aan te geven. Hij weigerde later het werkstuk met zijn naam te bevestigen. De door de Duitsers veroorzaakte belemmeringen zullen hem vrij zeker achteraf niet gespeten hebben. Hij was niet de eerste die er bezwaren tegen had. Want deze door prof. Ridderbos opgestelde toelichting, die bedoeld was om de strekking en betekenis van de door de synode gedane uitspraken nader uiteen te zetten (zie paragraaf Piëtisme), heeft een averechts effect gehad. Veel sterker dan de leeruitspraken dit deden, gaf ze een eenzijdige benadering van het verbond. Ze onderscheidde tussen hen die enkel uiterlijk in het verbond begrepen waren en hen die er innerlijk toe behoorden, de zogenaamde wedergeborenen. Deze opvattingen tendeerden sterk in de richting van de beschouwingen van Abraham Kuiper, waartegen in 1905 op de synode van Assen door een deel van de A-theologen zo sterk gefulmineerd was. We willen hier herhalen wat we in hoofdstuk 1 al zeiden: een deel! Want ook in de kerk van de Afscheiding heeft het accent veelszins op de wedergeboorte gelegen. Het was een deel, laten we zeggen de groep rondom Helenius de Cock, dat het accent verschoof van de wedergeboorte naar de gelijke belofte aan alle bondelingen.⁶⁷ Ook de latere bezwaarden durfden nooit verbond en verkiezing geheel van elkaar los te maken, waardoor ze tegenover de leerbeslissingen vrij zwak stonden⁶⁸.

Gebonden kandidaten.

Een dag nadat de synode besloot de Toelichting de kerken in te sturen vroeg ds. Bouma van Britsum wat voor bindende kracht de leerbeslissingen nu eigenlijk hadden. In concreto spitste deze vraag zich toe op kandidaten die hun peremptoir examen moesten doen, dat is het kerkelijk examen dat vereist wordt als ze een beroep hebben aangenomen en dus op het punt staan hun intrede als predikant te maken. Op advies van prof. Ridderbos besloot de synode dat de examinatoren zich ervan moesten vergewissen dat de kandidaten met de genomen leerbesluiten instemden. Het was een moeilijk geval. Vroeg de kerk van alle ambtsdragers instemming, dan wekte ze de schijn dat bij alles wat al beleden moest worden iets nieuws gekomen was. De bezwaarden mompelden al van een vierde formulier van enigheid. En als er op geen enkele wijze nadrukkelijk instemming gevraagd werd, dan leek het of de kerk niet zo zwaar tilde aan de zuiverheid van de leer. En de zuivere leer was toch wel zo ongeveer het kostbaarste erfgoed van de kerk. Het advies van Ridderbos getuigde van salomonswijsheid: de gevestigde ambtsdragers hadden de eed op de confessie al afgelegd, maar kandidaten moesten dat nog doen, dus hen kon men met de neus op

⁶⁷ E. Smilde, Een eeuw van strijd over verbond en doop, Kampen, 1946, passim.

⁶⁸ Janse, blz. 270: verklaring van gevoelens, punt 8

de kerkbesluiten drukken. De twee besluiten van 6 en 7 oktober 1942 hebben de lont in het kruitvat gestoken. Eerst werden de voorzichtig geformuleerde leerbeslissingen bijgekleurd en daarna kregen ze een dag later kracht van belijdenis. Inzake de besluiten van 1905 was nooit met zoveel woorden instemming geëist. Deze was toen verondersteld geworden, maar de uitspraken waren toen ook van stand aan bestreden en dat bestrijden was stilzwijgend geaccepteerd. Natuurlijk was de kerk niet verplicht nu weer net zo te doen, maar het was wel begrijpelijk, dat vanaf dit tijdstip de moeilijkheden als een bruisende branding over de synode heen gingen slaan. Wat betreft de Toelichting retireerde de synode enigszins. Toen enkele classes vroegen wat nu eigenlijk de effectieve kracht van de Toelichting was, antwoordden ze dat je deze kon vergelijken met een 'commissie-rapport' waarvan de conclusies zijn aanvaard. Het rapport bindt niet zin voor zin zoals de conclusies, maar je kunt er wel uit lezen hoe de conclusies in de gedachtegang gebed liggen. Een slim antwoord, want nu kon men de Toelichting gebruiken als men dat nuttig achtte en negeren als dat beter uitkwam. Maar een stoere indruk maakte dit alles niet.

Gezag is gezag

Op dinsdag 24 november 1942 begon de synode haar zoveelste zitting. Nu lagen er zulke zware stukken op tafel, dat het gemurmureer over Toelichting en kandidatenbinding daarbij haast in het niet verzonk. Om de openingswoorden van de praeses te gebruiken: "Niets minder dan de wettigheid en het gezag dezer synode komt daarbij in het geding". (Acta, art. 814) Er was namelijk een brief binnengekomen van de hoogleraren Greijdanus en Schilder, gericht aan de heren ds. Meyster en de andere leden van het moderamen. Dus niet aan de synode, want naar de opvatting van de schrijvers bestond deze niet meer. Behalve deze brief lag er ook nog een circulaire van de kerkenraad van Amersfoort op tafel - Amersfoort: de kerk van de predikanten E.T. van der Born, B. Holwerda en S.J. Popma -. In deze circulaire, en nu gebruiken we opnieuw de woorden van de praeses, zegt de kerk van Amersfoort de gehoorzaamheid aan deze synode op en ze wekt ook haar classis en alle andere kerken in Nederland daartoe op. Uit de brief van prof. Schilder blijkt dat hij zich met zijn bezwaren tot de kerk van Kampen, zijn plaatselijke kerk, heeft gericht om deze te adviseren inzake haar houding tegenover de zichzelf continuerende synode. De synode trad doortastend op. Nog diezelfde dinsdag 24 november werd er een commissie naar Amersfoort gestuurd die onderwerping de facto zou eisen. Drie dagen later boog de kerkenraad mokkend, maar gehoorzaam het hoofd. Wat Schilder aan zijn kerkenraad voorstelde kwam hier op neer, dat heel het synodaal bedrijf moest worden teruggerold. De kerkenraad moest besluiten op grond van artikel 31 Dordtse Kerkorde (D.K.O.) de na de onwettige verlenging door de synode genomen en te nemen besluiten niet voor vast en bondig te houden. Hij, de kerkenraad, moest de classis opwekken hetzelfde te doen en deze moest dit weer op de particuliere synode van Overijssel voorstellen. Als dat lukte zouden alle kerken tegen de synode zeggen: u doet maar, uw termijn is verstreken, we leggen alles wat daarna is gezegd en gedaan naast ons neer. De P.S. moest ook haar afgevaardigden naar de synode terugroepen. Als de andere particuliere synodes dat ook zouden doen, zou daarmee de zaal leeglopen. Tenslotte schreef Schilder naar de roepende kerken van Sneek en Utrecht met het advies de synode niet meer samen te roepen. Dit was werkelijk een principiële verzet. Het lijkt ons zinvol nu onszelf enige vragen te stellen. Wat gaf Schilder het recht deze actie te ondernemen? Hij zelf zou gezegd hebben: als kerklid, dus vanwege mijn ambt aller gelovigen mag ik mijn kerk adviseren. Bovendien sta ik als hoogleraar in dienst van alle kerken om dezen van advies te dienen.

Waarom ondernam hij deze actie in oktober 1942? Zijn antwoord zou zijn: nu de synode haar termijn van drie jaar overschreden heeft, is ze niet meer wettig, bestaat ze dus eigenlijk niet meer. Het is dus nu de tijd om de kerken tot actie op te wekken. Was zijn beroep op artikel 31 D.K.O. terecht? We hebben in ons eerste hoofdstuk al aangestipt dat over de uitleg van dit artikel verschil van mening bestond. We menen dat de opvatting van de z.g. “bezwaarden”, nl. dat het “tenzij ...” voor de bezwaarden zelf bewijskracht moet hebben logisch en juist is, d.w.z. Schilders beroep op dit artikel is kerkrechtelijk geheel terecht.

Is een kerkorde met zo'n open achterdeur wel bruikbaar? Schilder zelf heeft het gewicht van deze vraag gevoeld. Hij heeft eens gezegd dat dit “stakingsrecht” op grond van art. 31 D.K.O. hoogstens drie jaar kon gelden. Als de revisiesynode gesproken had, moest het kiezen of delen zijn. Eén ding is duidelijk, de hooggeleerde uit Kampen hanteerde een scherpgeslepen wapen. We willen nog wijzen op een bijkomstigheid. In de toelichting op Schilders schorsing door de volgende synode horen we de verzuchting: hij kon niet met de synodale commissie spreken, maar brieven tegen de synode doen ingaan, daar had hij wel tijd voor. Een verzuchting die wel begrijpelijk, maar weinig zakelijk was. Schilder was namelijk sinds juli 1942 ondergedoken.

Schilder onder water.

Dit onderduiken heeft een zekere rol in de verdere gang van zaken gespeeld. Op 13 juli hadden de Duitsers gepoogd een aantal vooraanstaande Kampenaren te arresteren, zoals ze dit in de latere jaren van de bezetting wel vaker deden. Om gijzelaars te hebben, ter intimidatie of om andere reden van willekeur. Bij zo'n actie ging het vaak meer om het aantal dan om een bepaald persoon. Trof men iemand niet thuis, dan nam men een ander. Ondanks geruchten dat de Duitsers hem des doods schuldig achtten, was er geen reden om te veronderstellen dat ze bijzonder op hem het oog hadden. Sinds zijn vrijlating in december 1940 had hij niets geschreven of gezegd wat de Duitsers onwelgevallig kon zijn. Ofschoon, in augustus 1942 vond een tweede poging tot arrestatie plaats, ook zonder aanwijsbare reden. Nu achtte Schilder het beter om onder te duiken. Hij deed dit op de boerderij van de familie Groeneveld in Sliedrecht. Dit besluit was verstandig. In zo'n geval deed men het beste een tijdlang uit de roulatie te blijven. Maar er was geen reden om aan strikt persoonlijk gevaar te denken en alle contacten af te breken. Het belangrijkste was geen vaste verblijfplaats te hebben en zich niet in Kampen te laten zien. Er waren in die tijd heel wat illegale lieden, directer gezocht dan Schilder, die heel wat mobieler en bereikbaarder waren dan Schilder in zijn onderduikerstijd. Trouwens, sinds mei 1943 reisde hij wel weer, o.a. naar Assen en Groningen. Hij heeft daarna ook wel overwogen weer naar huis te gaan, maar omdat zijn woning was gevorderd, was in het gezin weinig ruimte voor hem. Maar al met al heeft hij aan dat onderduiken zeer zwaar, ons inziens te zwaar getild. Daarmee heeft hij de schijn gewekt dat het onmogelijk geworden contact met de synode hem niet verdroot. In de briefwisseling met zijn familie, onthullende en vaak onthutsende lectuur, klinkt meer dan eens een toon van: ach, die synode, ze doen me toch niets.⁶⁹ Omdat de synode dus geen mondeling contact met Schilder kon krijgen, besloot ze hem schriftelijk duidelijk te maken dat hij zijn schrijven aan de kerk van Kampen in moest trekken, omdat dit schrijven het kerkverband in gevaar bracht. Verder zou deze zaak aan de volgende synode worden doorgegeven. Vanaf donderdag 29 april 1943 behoorde de synode van Sneek/Utrecht definitief tot de historie.

⁶⁹ W.G. de Vries, Schilder als gevangene en onderduiker, blz. 85 e.v.

De synode van Utrecht.....

Op dinsdag 22 juni 1943, nog niet helemaal acht weken nadat haar voorgangster de deur achter zich dicht deed, begon de revisiesynode van Utrecht haar zittingen in de zelfde Oosterkerk aan de Maliebaan die ook aan de vorige synode onderdak had verleend. Ds. P.Ch. van den Vliet opende de zittingen met een openingswoord dat niet alleen door zijn lengte opviel. Men krijgt ook nu na zoveel jaren nog de indruk dat de spreker een beetje de draak stak met al die drukte om de uitleg van het woord “ordinaarlijk”, dat immers mee bepalend moest zijn voor de wettigheid van de vorige synode na 1 september 1942. Ook schertste hij wat met de “de facto” erkenning van genomen besluiten. Maar het meest horen we tussen de regels de vraag opklinken waarvoor al die heibel eigenlijk nodig moest zijn. We horen dit in een passage als de volgende:

‘Het is geen tijd om uren te verslijten aan allerlei kleingoed, aan dingen, die gemeten aan wat God heden in zijn grote wereld werkt, van zeer ondergeschikt belang zijn. Wij leven in een grote tijd. God geve u groot te zijn in de opzet van uw arbeid. Wie Gods dag verstaat, zal niet redetwisten over artikelen en over exegetische van woorden der mensen. Laat de klemtoon vallen, waar onze God die momenteel in het wereldgebeuren vallen laat.’

Ds. Van der Vliet kwam uit de school van de Nederlandse Christen-Studenten Vereniging (N.C.S.V.), van mensen als ds. Geelkerken en prof. J.H. Bavinck, de groep die lichtelijk verdwaasd naar al dat gekrakeel in de kerk stond te kijken, de groep die na 1945 de koers en de kleur van de Gereformeerde Kerken heeft bepaald. Onder de leden waren veel oude bekenden, zoals dr. A.D.R. Polman, die in 1936 de behandeling van de leergeschillen had aangezwengeld, ds. J. Douma die de kandidatenbinding op zijn prestatie lijst had staan, prof. Berkhouwer die nog niet wist wat hem boven het hoofd hing, en meer. Het nieuwe moderamen bestond voor driekwart uit leden van het vorige college. Enkel het praesidium was vernieuwd. Deze keus ontlokte Schilder op zijn onderduikadres de ontboezeming: een beetje slap, maar het had minder gekund. We hadden het al verteld.

.... gaat aan het werk.

Opmerkelijk was een van de eerste besluiten, direct op de eerste zittingsdag: de synode wilde dat haar zittingen zoveel mogelijk publiek zouden zijn. Een van de vele klachten van de “bezwaarden” was immers geweest dat de vorige synode zoveel achter gesloten deuren had afgehandeld. Op de tafel lag, zoals te verwachten was, een hoge stapel bezwaarschriften. De gravamina⁷⁰ en andere stukken die verband hielden met de leergeschillen werden in handen gesteld van commissie I waarvan dr. Polman als voorzitter aangewezen werd. De hoogleraren Grosheide en Ridderbos mochten deze belangrijke commissie met hun adviezen begeleiden. Dit was hun, en met name prof. J. Ridderbos, volkomen toevertrouwd. De eerste brandende kwestie was overigens voor commissie II, de commissie kerkrecht. Want op 1 juli 1943 kwam aan de orde de vraag of verlenging van de synode Sneek/Utrecht na 29 augustus 1942 kerkrechtelijk juist was en daarmee verbonden, of haar besluiten na die datum genomen wettig waren ja dan neen. Commissie II had als voorzitter de gemoedelijke

⁷⁰ Een gravamen, meervoud gravamina, is een ernstig of gewichtig bezwaar tegen de leer, de belijdenisgeschriften of het belijden van de kerk.

predikant N. Duursema, haar preadviseurs waren prof. Aalders en prof. Greijdanus. Een van haar leden was de bekende Groningse predikant Douwe van Dijk. Greijdanus was bij de behandeling van deze kwestie nog niet aanwezig. Prof. Aalders stelde namens de meerderheid van commissie II voor beide vragen bevestigend te beantwoorden. Ds. Van Dijk stelde in een minderheidsrapport van hem alleen, het neen voor. Hij wilde de na augustus 1942 genomen besluiten als onwettig bestempelen. De benoeming van dr. Ridderbos, waartegen - de benoeming dus - hij op zich geen enkel bezwaar had, zou dan alsnog gewettigd kunnen worden door een besluit van deze synode. Uit het rapport van prof. Aalders⁷¹ blijkt wel dat "het punt van de hoogleraarsbenoeming (....) in schier alle bezwaarschriften een uiterst prominente plaats" innam. Bij de verdediging van het synodale beleid in dezen bediende de hooggeleerde zich van een merkwaardige cirkelredenering: de synode van Sneek/Utrecht was provisorisch gesloten omdat ze een voordracht van de deputaten verwachtte, de deputaten dienden hun voordracht bij de genoemde synode in omdat deze toch nog maar provisorisch gesloten was (Acta synode van Utrecht, bijlage 29). Zo kom je er natuurlijk altijd uit. Het blijkt uit de Acta dat de discussie en de besluitvorming geheel in handen lagen van de adviseurs en de andere aanwezige hoogleraren. De predikanten en de ouderlingen hadden het toehoren.

Bezwaarschriften.

Op 8 september 1943 kwam de tweede brandende kwestie ter tafel: het rapport van commissie I over de bezwaarschriften tegen de leeruitspraken, in feite tegen de uitspraken over doop, verbond en zelfonderzoek. Wel waren er ook bezwaarschriften ingebracht tegen de uitspraken over de algemene genade e.d. maar deze werden zonder veel problemen afgewerkt. Het werd pas ernstig toen de stukken over de drie genoemde onderwerpen aan de orde kwamen. Het preadvies van commissie I is in de loop der jaren een eigen leven gaan leiden, ver buiten de muren van de synodale vergaderzaal. Het was opgesteld door prof. Ridderbos wat het thetische (betogende) gedeelte betreft, door prof. Polman voor het dogmahistorische deel. Behalve dit zwaarwichtige stuk was er ook een verklaring van het commissielid G. Meima uit Groningen - ds. H. Veltman sloot zich weldra bij hem aan - waarin deze uitsprak dat het preadvies eenzijdig was. Hij stelde voor eerst nog de bezwaarden te horen voordat de synode besluiten ging nemen. De predikanten Douwe van Dijk en B.A. Bos constateerden eveneens eenzijdigheid. Zij stelden voor de leeruitspraken van de vorige synode terug te nemen. Het is immers niet de taak van de synode theologische debatten te houden. Laat men de onderhavige kwesties maar blijven bestuderen. Maar het hielp allemaal niets. De conclusies van commissie I dat de leeruitspraken van 1942 in overeenstemming waren met Schrift en belijdenis werden met grote meerderheid aangenomen. Een poging van ouderling Meima en ds. Veltman om de expresse instemming van de kandidaten met de leeruitspraken van de tafel te krijgen mislukte. De revisiesynode gaf geen streep toe. Alsof het om het hart van het evangelie ging! Maar daarover waren beide partijen het toentertijd geheel eens. Als de praeses, prof. Berkhouwer, indertijd heeft gehoopt dat de oorlogssituatie de mensen milder zou maken, dan is deze hoop op donderdag en vrijdag 9 en 10 september 1943 wel goed de grond in geboord. De predikanten B.A. Bos, D. van Dijk en H. Veltman met de ouderlingen C.G. de Jong en G. Meima lieten in de notulen aantekenen dat zij de gang van zaken betreurden als overhaast, waardoor er geen mogelijkheid meer was voor een laatste poging om de geschillen te overbruggen⁷². In Acta, art 192 wees de synode deze beschuldiging van overijldheid resoluut van zich

⁷¹ Acta synode van Utrecht, bijlage 29

⁷² Acta, art. 174

af. Voor verdere bespreking met bezwaarde broeders - zusters hadden in die tijd nog geen toestemming om bezwaard te zijn - werden benoemd prof. Berkouwer, Grosheide, Den Hartogh, J. Ridderbos en ds. Polman. Dat, nl. samenspreken, hadden Meima en Veltman, nu juist voor de bespreking willen doen. Was het geen mosterd na de maaltijd? Toen op 9 november 1943 de synode weer bijeenkwam lagen er heel wat brieven op tafel. Van ouderlingen, predikanten, kerkenraden en één classis, nl Groningen, met het verzoek om ruimte te laten voor tweeërlei verbondsbeschouwing: gesloten met de gelovigen en hun kinderen of met de uitverkorenen. De synode was klaarblijkelijk nog niet van de leerbeslissingen af.

Gesprek met de bezwaarden.

Op 10 november 1943 rapporteerde J. Ridderbos aangaande de besprekingen die de commissie Berkouwer met de indieners van bezwaarschriften had gevoerd. Er waren twee vergaderingen geweest. Omdat het reizen in deze tijd al geen sinecure meer was, had de commissie de westelijke bezwaarden naar Utrecht uitgenodigd, de noordoostelijke naar Zwolle. De eerste vergadering, die in Utrecht, werd gehouden met de emeritus predikant dr. S.O. Los en de volgende dienstdoende predikanten: ds. J.H. Rietberg, die als hoofdredacteur van "De Wachter" buiten de grenzen van zijn gemeente in Maassluis ver overschrijdende invloed had⁷³, dr. R. Schippers uit Rotterdam, die met het blad "Pro Ecclesia" ook vele jaren de gemeentegrenzen te buiten ging, dr. M.B. van 't Veer uit Amsterdam, een van de meest belovende discipelen uit de school van Schilder en tenslotte ds. F. de Vries uit Den Haag. Het zijn dus wel de leidende figuren onder de bezwaarden. Wij, die zoveel jaren later op deze tijd terugblikken, constateren met enige verbaasdheid dat slechts één van hen vrijgemaakt is geworden, nl. ds. F. de Vries, al willen we daarbij wel opmerken dat ds. Van 't Veer overleed voor het in Amsterdam tot Vrijmaking kon komen. De bezwaarden begonnen met hun bevreemding uit te spreken dat ze pas na het besluit tot bespreking waren uitgenodigd. Verder zeiden ze dat ze het preadvies nog niet zo indringend hadden bestudeerd dat ze voldoende gefundeerde kritiek zouden kunnen uitbrengen. De synode commissie voerde hier uiteraard tegen in dat de mensen die gravamina indienden geacht mochten worden in de onderhavige materie voldoende thuis te zijn. Toch werd het nog wel een broederlijk gesprek, dat overigens tot niets leidde, omdat geen van beide partijen de andere ook maar enigszins kon overtuigen. Voor de vergadering in Zwolle waren uitgenodigd: prof. S. Greijdanus, ds. Douwe van Dijk, ds. H. Meulink, de nestor van de predikanten in Enschedé en D. Roorda, een telg uit een theologisch zeer begaafde en zeer bezwaarde familie. Deze vergadering werd geen succes. Zowel Greijdanus als Van Dijk als Roorda bedankten voor de uitnodiging. Volgens de laatste was zo'n vergadering slechts mosterd na de maaltijd. Met Meulink was het tot een prettig gesprek gekomen. Resultaat: zie voor. Na de vergaderingen bevestigden de zes broeders met wie gesproken was op beide samenkomsten nog eens schriftelijk dat ze door de synode in geen enkel opzicht overtuigd waren. Ridderbos adviseerde de synode, om met volledige handhaving van wat de synode uitgesproken had, ten aanzien van de indieners van de gravamina en andere ingekomen stukken een zo duidelijk en zo tegemoetkomend mogelijke houding aan te nemen.

De brief van Sint Maarten.

⁷³ Maarten 't Hart beschrijft hem in "Het roer kan nog zes maal om" als een klein, driftig mannetje.

Genoemde tegemoetkomendheid resulteerde in de synodale brief van 11 november 1943 aan de kerken. Een brief waar de synode zich unaniem achter stelde. De meest relevante punten van de inhoud waren:

- De synode heeft de verklaring van 1905 niet versmallend willen toespitsen, maar heeft 1905 willen handhaven,
- ze wil niet meer, maar ook niet minder aan de leeruitspraken binden dan 1905 deed,
- ze erkent dat aangaande de leer over het verbond nooit het laatste woord gezegd kan worden; er komen twee aspecten in deze leer naar voren; enerzijds verkiezing, anderzijds dat alle kinderen van gelovigen verbondskinderen zijn,
- ze erkent dat deze beide aspecten voor het verstand niet te rijmen zijn; hier blijft plaats voor het mysterie.

Deze brief heeft wel tot enige ontspanning geleid, temeer omdat de bezwaarden er mee konden instemmen. Bovendien besloot de synode ook nog, niet met zoveel woorden handhaving van instemming met de leeruitspraken te eisen, zolang deze zaken nog ter bespreking waren⁷⁴. Dit laatste zei feitelijk niet zoveel, maar getuigde wel van een tegemoetkomende houding. En de brief van Sint Maarten had voor de bezwaarden, die tenslotte ook de persoonlijke uitverkiezing van eeuwigheid geloofden, voldoende kunnen wezen. Dit bleek echter weldra niet het geval te zijn. Bij het voortgaande synodale contact met de bezwaarde broeders bleken beide partijen nog steeds op hun eigen stuk te staan. Ieder legde de befaamde brief op eigen wijze uit. Douwe van Dijk is een van de weinigen geweest die in latere jaren verslag van zijn gedachten gaf. Hij had de brief van 11 november in eerste instantie een geschenk des hemels gedacht⁷⁵, maar later na zorgvuldig nalezen, waren de vragen weer bij hem naar boven gekomen. Ter verduidelijking citeren we een zinsnede uit de brief:⁷⁶

“.....anderzijds de roeping tot geloof en bekering, die in de kring des verbonds uitgaat met een geheel eigen klem en niet slechts sommige maar alle kinderen der gelovigen, *als* (cursivering van ons) kinderen des verbonds, voorhoudt zowel de rijkdom van hun geschonken voorrecht alsook de zwaarte hunner verantwoordelijkheid .....

Van Dijk was zich later, in de bezinning, gaan afvagen wat het woordeke “als” nu eigenlijk wilde zeggen: omdat ze kinderen des verbonds zijn? of alsof ze kinderen des verbonds zijn? Hij vreesde en vermoedde het laatste.⁷⁷ Wij menen, op grond van onze taalervaring, dat enkel de eerste betekenis, dus het “omdat” hier mogelijk is. Maar we vermelden deze gedachtegang als voorbeeld van het fundamentele wantrouwen, dat wel niet bij alle, maar toch wel bij vele bezwaarden heerste.

Advies Schilder.

Toen de synode in de donkere dagen voor Kerst, woensdag 15 december 1943, weer in de Oosterkerk aanwezig was, waren de partijen nog niets dicht bij elkaar gekomen. Wel bevond zich onder de ingekomen stukken een advies van prof. Schilder dat door Douwe van Dijk als voorstel werd overgenomen, nl. om uit te spreken dat de tijd nog niet rijp was om een kerkelijke leeruitspraak vast te stellen, daarmee te wachten tot betere tijden en zolang de zogenaamde kandidatenbinding op te schorten. Het is wel duidelijk dat de stof geen aanleiding tot lichtvoetige proza

⁷⁴ Acta art. 257 en 24, tweede lid.

⁷⁵ D. van Dijk, Hoe het geworden is, blz. 109.

⁷⁶ Acta, bijlage 55

⁷⁷ D. van Dijk, Hoe het geworden is, blz. 109.

geeft. Hij vroeg dus geen intrekking van genomen besluiten, maar gewoon uitstel tot na de oorlog om dan rustiger te kunnen spreken. Het is jammer dat de synode hier niet op ingegaan is. Uitstel had sowieso gelegenheid gegeven om de verhitte koppen wat te doen afkoelen. En de geprikkeldheid van de oorlog was, wie weet, vervangen door de euforie van de vrede. In ieder geval was dan overleg onder rustiger omstandigheden mogelijk geweest. Nu besloot de synode de binding aan de leerbesluiten, dus ook voor kandidaten, met inachtneming van de beide lijnen zoals in de brief van Sint Maarten waren getrokken, te handhaven. Ds. B.A. Bos legde een stemverklaring af dat hij voorstemde omwille van de lieve vrede. Enkel Douwe van Dijk was tegen.

“In wezen muiterij”.

Op 16 december besloot de synode provisorisch uiteen te gaan. Provisorisch onder meer met het oog op de zwarigheden die uit de genomen besluiten zouden kunnen voortvloeien. De sluiting van de praeses klonk overigens als een echte sluiting: alle medewerkers werden bedankt, tot de koster en de koffiedames van de Oosterkerk toe. Maar op 1 februari 1944 waren ze weer bijeen alsof ze nooit weggeweest waren. De praeses vertelde in zijn openingswoord wat het moderamen bewogen had de synode weer bijeen te roepen: de kerkenraden van Kampen, de gemeente waar Schilder lid van was, en Giessendam-Hardinxveld, waar Schilder ondergedoken had gezeten, hadden wereldkundig gemaakt dat ze van hun ambtsdragers geen binding aan de genomen leerbeslissingen zouden eisen. En verder had prof. Schilder op 14 januari 1944 een brief naar alle kerkenraden gestuurd waarin hij schreef

- dat het preadvies aan alle kanten rammelde,
- dat hij bereid was dit te bewijzen zo gauw hij in de gelegenheid was zich vrijelijk te uiten,
- dat het niet aanging van ambtsdragers instemming te vragen met besluiten die deels onjuist, deels innerlijk tegenstrijdig waren,
- dat hij deze brief schreef omdat na de sluitingsrede van de praeses op 16 december jl. de synode de kwestie van de leerbesluiten als afgedaan beschouwde,
- dat dus nu het woord aan de kerken was.

Het was vooral de brief van Schilder die naar de mening van de synode het gevaar van kerkscheuring acuut maakte. Vier Haagse predikanten: J. Attema, dr. A. de Bondt, L. Oranje en Jac. van Nes drongen er schriftelijk op aan dat de synode de poot stijf moest houden. En een vijfde Haagse pastor, ook niet uit de Schilders buurt, namelijk ds. A.G. Barkey Wolff vroeg de synode aan het revolutionaire drijven van prof. Schilder een eind te maken. Wat betreft de recalcitrante kerken van Kampen en Giessendam grepen de deputaten snel en kordaat in. Nog de zelfde dag dat ze daartoe opdracht hadden gekregen waren ze al weg naar Kampen. Ze, dat waren de professoren Den Hartogh en Ridderbos, daarbij dr. Polman en voor de democratische verhoudingen een ouderling, maar die heette dan ook Nauta. De kerkenraad van Kampen kroop in zijn schulp. Ook de classis Zwolle werd de wacht aangezegd: ze moest haar taak naar behoren vervullen, dat wil zeggen de kerk van Kampen in het gareel houden. Giessendam kreeg ook bezoek van K. Dijk., D. Nauta, nu wordt de professor bedoeld, plus ds. H.A. Wiersinga. Zij zetten de broeders in Giessendam de pen op de neus. Daarmee was het klusje van de beide kerkenraden geklaard. Op 25 februari 1944 stuurde de synode een brief naar alle kerken, waarin gereageerd werd op Schilders brief aan de kerken van 14 januari daarvoor. Ze bestempelden Schilders brief als “in wezen muiterij”. K. Schilder had

bij de volgende synode zijn bezwaren tegen preadvies en binding kunnen indienen. De synode ging nogal uitvoerig in op wat Schilder in zijn schrijven zoal te berde had gebracht. Veel nieuws legden ze daarbij niet op tafel⁷⁸. Ze zag in de brief van Schilder geen leerkwestie, maar een ordeprobleem en meende dat vanuit dat gezichtspunt met hem verder gehandeld moest worden. Van Vrijgemaakte zijde is in verband hiermee de beschuldiging geuit dat de synode het leergeschil met Schilder weggemoffeld heeft achter een ordekwes⁷⁹. Dit verwijt is niet terecht. Schilder had in zijn brief van 14 januari 1944 en ook al eerder gezegd dat hij de leeruitspraken innerlijk tegenstrijdig vond maar dit niet met argumenten heeft aangetoond omdat hem hiertoe ten gevolge van zijn situatie de gelegenheid ontbrak. Bovendien is het verwijt van innerlijke tegenstrijdigheid geen aanleiding om van ketterij te spreken. Schilder noemde de leeruitspraken niet onschriftuurlijk en de synode betitelde zijn verwijt niet als zodanig. Er bestond dus voor de synode geen reden om hem hierover te bestrijden of te bestraffen. Maar wel had Schilder de kerkenraden opgewekt, al was het maar door zijn eigen voorbeeld, de binding aan de leeruitspraken naast zich neer te leggen. Dit, voordat hij een gedocumenteerde bestrijding had gegeven.

Poging tot compromis.

Los van de brieven van Schilder en de synode, bedoeld is de brief van St. Maarten, zijn er nog wel meer pogingen gedaan om een aanvaring te voorkomen en tot een compromisformule inzake doop en verbond te komen. Het bekendst werd het voorstel van de drie Amersfoortse predikanten S.J. Popma, E.T. van der Born en B. Holwerda. De niet alfabetische volgorde van de auteursnamen wettigt de vooronderstelling dat het synodelid ds. S.J. Popma de eigenlijke auteur is en dat zijn beide collega's zich in dit compromis hebben willen schikken. Als voorbeeld van de spitsvondigheid waarmee over en weer gewerkt werd citeren we uit het Amersfoortse voorstel en tevens de wijzigingen die de synode wenste alee^r ze er mee kon instemmen.

Amersfoort stelde voor te verklaren

... dat volgens de belijdenis onzer kerken de kinderen der gelovigen krachtens de belofte Gods te rekenen zijn tot de gemeente van Christus, *welke geheiligd is door Zijn bloed en wedergeboren door zijn Geest*⁸⁰. De synode wijzigde de gecursiveerde zin als volgt: *welke in de vergadering van hen die wedergeboren en in Christus geheiligd zijn*.

Na deze wijziging had de synode geen bezwaar tegen de Amersfoortse formule. Toen de Amersfoortse predikanten vroegen wat de zin van de wijziging was, antwoordde de synode op advies van prof. J. Ridderbos dat niet de gemeente als zodanig maar de gelovigen persoonlijk als wedergeboren in Christus geheiligd geacht moesten worden⁸¹. Een poging van de kerk van Amsterdam werd afgewezen, omdat, volgens de synode "het rechtstreekse verband tussen het in Christus geheiligd en wedergeboorte" niet duidelijk genoeg tot uiting kwam. (acta, art. 485) Met nog enkele andere pogingen ging het niet beter. Het is duidelijk dat de formulering van de leerbesluiten bezig was te ontaarden in een theologisch woordenspel, dat over de hoofden van de gemeenteleden heenging, maar wel over hun ruggen werd uitgevochten.

⁷⁸ Acta synode Utrecht, bijlage 64.

⁷⁹ Janse, a.w. blz. 119 en 120.

⁸⁰ Cursivering B. de Groot.

⁸¹ Acta, bijlage 69.

Kandidaat Schilder.

Er kwamen ook meer concrete kwesties aan de orde, zoals de zaak "kandidaat Schilder". H.J. Schilder was een oomzegger van de professor. Hij was in deze tijd van kandidatenovervloed hulpprediker in Bergschenhoek. Ambtelijk gezien was hij ouderling in deze plaats. Een van de kerkrechtelijk onbevredigende vormen die in de jaren dertig waren ontstaan door de werkeloosheid onder kandidaten. Hij had een beroep gekregen van de kerk van Noordeloos, die net als het eerder genoemde Giessendam tot de classis Gorkum behoorde. Op 9 februari 1944 moest hij als beroepen predikant door deze classis peremptoir geëxamineerd worden. De classis was nogal bezwaard en de examinerator dogmatiek ds. H.Th. van Munster vroeg enkel over het begrip openbaring, een onderwerp waar in die tijd een bezwaarde kandidaat zich geen buil aan hoefde te vallen. Maar namens de kerkelijke deputaten was dr. E.D. Kraan aanwezig en deze was lid van het synodemoderamen. Hij raakte de tedere punten wel degelijk aan. Hij vroeg onder meer wat de kandidaat onder wedergeboorte verstond. Deze antwoordde dat zij ".... onvergankelijk is wijl krachtens Gods eeuwige verkiezing ten leven gewekt door Zijn Geest" Een definitie van goed dogmatisch graniet waar de oude Kuyper graag amen op zou hebben gezegd. Maar de kandidaat wilde zich niet binden aan de bekende leeruitspraken. Hoe men ook met rationele en gevoelsargumenten op hem inpraatte, hij hield dit vol. Ja, toen moesten de deputaten voor zwarigheden er aan te pas komen. Van dezen was J. Ridderbos door ziekte verhinderd. Dat bleek achteraf belangrijk want nu kon hij de blunderende Grosheide niet corrigeren. De laatste was woordvoeder bij de bespreking van 15 maart 1944 in Amsterdam. Grosheide en zijn mededeputaten waren vriendelijk en goedwillend. Ze hadden kennelijk de bedoeling de kandidaat over de hobbels in de weg naar de kansel heen te helpen. Maar deze wist van geen wijken en wilde haarscherp weten wat de synode nu eigenlijk met haar uitspraken had bedoeld. Daardoor ontlokte hij aan Grosheide uitspraken als:

- de synode bedoelde met haar uitspraken remonstrantisme af te snijden. Dit werd bij de bezwaarden aanwezig geacht.
- de sacramenten zijn pas werkelijk sacramenten als ze aan aanwezig geloof verzegelen,
- deze opvatting is door de synode geijkt op art. 33 N.B.G.,
- deze opvatting is door de synode zo uitgesproken⁸²

Het laatste zou, als prof Ridderbos aanwezig was geweest, nooit zo gezegd zijn geworden. Volgens kandidaat Schilder dacht hij er net zo over als zijn collega Grosheide, maar was hij te slinks om zich oprecht uit te spreken.⁸³ We laten dit oordeel graag voor rekening van de kandidaat. Men zou ook kunnen veronderstellen dat Ridderbos wel bovengenoemde opvatting persoonlijk aanhing maar binnen de confessionele grenzen ruimte wilde laten voor een andere nuance. We denken aan de brief van Sint Maarten, waarvan Ridderbos de schrijver was. Hoe dan ook, Grosheide begreep al gauw te loslippig te zijn geweest. Hij schreef in antwoord op een brief van H.J. Schilder dat deze de zaak zo akelig formalistisch stelde. De synode zelf formuleerde in een brief aan kandidaat Schilder dat diens wering uit het ambt mede berust had op grond dat hij niet wilde aannemen dat het sacrament aanwezig geloof versegelt. De acta vermelden daar niets van maar de

⁸² H.J. Schilder, *Op de grens van kerk en sekte*, Rotterdam z.j. blz. 99 e.v.

⁸³ H.J. Schilder, *idem*, blz. 388.

acta van de synode van Utrecht in 1946 doen dit wel. In art 220 van deze laatste lezen we nl. dat de synode uitspreekt:

Het is te betreuren dat de synode van Utrecht (1943- 1945) er niet voldoende tegen gewaakt heeft dat in de rapporten, die volgens besluit van 1 augustus 1944 kandidaat Schilder toegezonden zijn, de onjuiste voorstelling is geslopen als zou zijn wering uit het ambt mede berust hebben op de grond dat hij niet wilde aannemen dat door het sacrament aanwezig geloof wordt bezegeld. Integendeel, hij was enkel geweerd omdat hij bezwaar had tegen leeruitspraken van 1942 en niet wilde beloven niets te zullen leren wat met deze uitspraken in strijd was. Deze officiële synode uitspraak werd uiteraard ook aan H.J. Schilder bekend gemaakt. Maar toen, men vergeve ons de beeldspraak, was het kalf al verdronken. Na de samenspreking hoorde Schilder jr. enkele maanden lang niets. Onbeleefd of onbegrijpelijk? Men neme de oorlogsomstandigheden wel in acht. En vooral, ieder voelde dat deze kwestie in de schaduw stond van een belangrijker zaak, nl. die van oom Klaas. Toen deze afgezet werd was Bergschenhoek een van de eerste gemeenten die zich vrijwel en block vrijmaakte.

Giessendam.

Het lijkt ons waarschijnlijk dat de kerk van Giessendam bewust of onbewust de synode een impuls heeft gegeven om Klaas Schilder aan te pakken. Zoals we weten had de kerkenraad van deze gemeente op 10 januari 1944 besloten de binding aan de leerbesluiten naast zich neer te leggen. De belangrijkste overweging om deze stap te nemen had voor de raad hierin gelegen dat zich onder de kerkelijke ambtsdragers een tweedeling ging ontwikkelen: gevestigde ambtsdragers zoals ouderlingen, predikanten en professoren, die niet met zoveel woorden aan de leerbesluiten werden gebonden de kandidaten, voor wie dit wel gold. Terwijl er onder de zittende ambtsdragers velen waren die luidkeels verkondigden het met bedoelde besluiten niet eens te zijn, ja ze naar beste vermogen bestreden. In het verslag van de deputaten over hun gesprek met de kerkenraad werd op deze overweging niet ingegaan⁸⁴, maar het is bijna onmogelijk dat deze pijn niet ergens is blijven haken. Wel vinden we een weerslag in het slot van de lange brief van 25 februari die het moderamen namens de synode aan alle gemeenten stuurde (acta, bijlage 64). Het moderamen verontschuldigt zich aan het eind voor de lengte van het epistel en zegt:

.... maar het optreden van prof. Schilder maakt deze uitvoerige boodschap noodzakelijk; wanneer een hoogleraar aan de Hogeschool der kerken zich op deze wijze tegenover de synode stelt en zich niet ontziet de kerken tot verzet aan te sporen, mag de synode niet zwijgen en moet zij wel ten ernstigste waarschuwen tegen het grote gevaar dat ons kerkelijk leven bedreigt. Wat de synode van 1939 - 1942 heeft uitgesproken en wat zij zelve besloten heeft is niets nieuws in onze kerken doch een handhaving van de thans op felle wijze aangevochten beslissingen van 1905. Van deze met grote eenparigheid aanvaarde basis wil men thans de kerken afvoeren en daarbij een kerkrechtelijke weg volgen die - de synode herhaalt dit met grote nadruk - leiden moet tot ontbinding van ons kerkelijk leven.... De synode vond Schilders optreden dus om twee redenen verkeerd: verzet tegen genomen besluiten - dit lijkt ons een reactie op het schrijven uit Giessendam - en dat op kerkrechtelijk ongeoorloofde wijze.

⁸⁴ Acta, bijlage 62.

Schilder geschorst.

Op vrijdag 24 maart 1944 kwam het besluit om Schilder te schorsen ter tafel. Prof. Nauta deelde mee dat dit besluit reeds in comité zitting op 25 februari jl. was genomen. Het werd dus pas een maand later wereldkundig gemaakt. Die tussentijd werd Schilder geschonken om zijn leedwezen te betuigen. Hiervoor waren hem vijf categorische vragen gesteld, dus vragen die hij met ja of nee moest beantwoorden, zonder er omheen te draaien. Voor de volledigheid, ofschoon ze in de tijd van de vrijmaking op allerlei wijze wereldkundig gemaakt zijn, geven we de vragen nog eens in eigen woorden weer:

- Of gij hartelijk leedwezen wilt uitspreken over de door u aangenomen houding tegen over de synode,
- Of gij u conformeert aan de besluiten van de synode van Sneek/Utrecht in haar zittingen sedert september 1942 (toen had ze de termijn van drie jaar overschreden) genomen.
- Of gij erkent dat uw adviezen aan de kerk van Kampen in uw schrijven van oktober 1942 gegeven, hadden moeten zijn nagelaten,
- Of gij belooft niets te zullen leren wat met de leeruitspraken van de Synode Sneek/Utrecht niet ten volle in overeenstemming is,
- Of gij belooft dat gij op geen enkele wijze tegen die leeruitspraken in de kerken actie zult voeren.

Professor Schilder had voor 9 maart 1944 's avonds om elf uur antwoord moeten geven. Hij reageerde met twee brieven die voor die ultieme tijd binnen waren. In de eerste vroeg hij om voordat de synode tot schorsing overging officieel gehoord te mogen worden. Officieel: dus voor en door de synode zelf. Hoe hij zich dat voorstelde, hij was immers ondergedoken, is niet geheel duidelijk. Misschien had hij een uitgebreide schriftelijke verdediging willen geven. De synode had drie deputaten: Grosheide, Polman en ouderling Nauta naar hem gestuurd. Dit gesprek had geen enkel resultaat gehad. Het was ook niet het gehoord worden dat Schilder zich voorgesteld had. In de andere brief had Schilder de vijf vragen beantwoord. Wel gaf hij bij ieder antwoord nog een vrij uitvoerige toelichting maar deze eindigde elke keer in een onomwonden neen. In zijn toelichting op vraag twee deelde hij mee geheel spontaan de toen pas benoemde Herman Ridderbos met adviezen te hebben gediend omdat hij tegen diens benoeming geen enkel inhoudelijk bezwaar had. De synode besloot daarop op voorstel van haar rapporteur prof. D. Nauta vraag twee te laten vallen. Janssen concludeerde in zijn werk ⁸⁵ terecht dat hieruit blijkt hoe wenselijk een officieel horen zoals Schilder had gevraagd, was geweest. Immers als hij niet de ongevraagde toelichting had gegeven maar enkel met het gevraagde ja of neen had geantwoord dan was deze blijkbaar onjuiste beschuldiging blijven staan. Naar onze mening, en dan stellen we ons op het standpunt van de synode, had deze beter gedaan te wachten tot na de oorlog. Het was in voorjaar 1944 te voorzien dat we turbulente tijden tegemoet zouden gaan en de algemene verwachting was dat daarmee de oorlog op zijn eind liep. Het uitstel hoefde dus, zo te zien, niet te lang te zijn. Verder blijkt uit de vragen dat de synode een bekentenis van Schilder vroeg dat heel zijn optreden inzake de leerbesluiten en de synodale zelfcontinuatie verkeerd was geweest. Heeft de synode, psychologisch gezien, hier niet te veel gevraagd? Dan het categoriale van de gevraagde antwoorden. De rapporteur verklaarde dit vanwege de wijze waarop Schilder gewoon was te antwoorden, nl. met een stortvloed van redenen en argumenten. Men vreesde blijkbaar Schilders geducht polemisch talent. En de vergadering wilde nu wel eens haring of kuit hebben. Hoe begrijpelijk misschien, de zaken waar het

⁸⁵ Janssen, De feitelijke toedracht, blz. 129.

over ging waren niet zo eenvoudig. Had men niet meer tijd kunnen nemen om de zaak nog eens door te praten? We kunnen ons niet losmaken van het vermoeden dat achter de plotselinge synodale doortastendheid een flink stuk oorlogspsychose schuil gaat. Wat de vragen zelf betreft: vraag twee is door de synode zelf opzij geschoven. De vragen drie tot en met vijf betroffen Schilders theologische en kerkrechtelijke houding, eigenlijk alleen de laatste, want dogmatisch stond hij helemaal niet zover van de synodale opvatting af. Hij vond het beroemde Preadvies deels innerlijk tegenstrijdig, deels dogma-historisch onjuist. Te dragen als er maar niet letterlijk gebonden werd. Zoals dat ook in 1905 niet het geval was geweest. En vraag één is te vaag gesteld om er een categorisch antwoord op te kunnen geven. De officiële synodale toelichting op de schorsing van prof. Schilder heeft ons inziens geen duidelijkheid kunnen verschaffen. Ze bevat vooral een hoeveelheid lichtgeraaktheden. Er is met de schorsing van Schilder wel het een en ander misgegaan. Schorsing: Schilder werd op grond van art 78 en 80 D.K.O. voor drie maanden geschorst als hoogleraar en emeritus-predikant van Delfshaven. Met dit laatste stelde ze een voorbeeld van het zogenaamde nieuwe kerkrecht, dat meende in gevallen van algemeen kerkelijk en confessioneel belang de zaak niet aan een toevallige kerkenraad en classis te kunnen overlaten. Maar dit deel van de schorsing stond toch wel op een gespannen voet met de letter van de D.K.O. Vijf synodeleden stemden tegen de schorsing. Drie van hen: ds. B.A. Bos, ds. D. van Dijk en ds. H. Veltman hebben in hun stemverklaring meteen op het afwijken van de kerkorde gewezen.

Laatste pogingen.

In de maanden tussen de schorsing en afzetting heeft het moderamen samen met de eerder genoemde deputaten nog eens een bezoek aan Schilder willen brengen. Ze wilden de persoonlijke suggestie om wederzijds van alle verdere actie af te zien en de zaak aan de volgende synode over te laten, bevestigen⁸⁶. Van deze sympathieke poging is helaas niets gekomen omdat Schilder d.d. 5 juni 1944 berichtte als onderduiker niet in staat te zijn een ontmoeting te arrangeren⁸⁷. We kunnen ons indenken dat Schilder niet verrukt was van de status quo gedurende welke hij publiekelijk als kerkscheurder werd gestempeld. Maar we hebben ook de indruk dat hij zijn positie als onderduiker heeft gebruikt om van een gesprek dat hem niet welgevallig was af te komen. Hij had immers enkele weken eerder wel bezoek kunnen ontvangen (nl. op 16 maart 1944). En juist op dezelfde dag namen de Duitsers contact op met Schilders broer om te spreken over zijn, dat is des professors, vrijheid van openlijk optreden. We mogen aannemen dat Klaas Schilder hier al heel gauw mededeling van heeft gekregen. En een kind kon begrijpen, dat al mocht daar niet meteen luidkeels over gesproken worden, de kou nu wel van de lucht was. Een gesprek was dus heel wel mogelijk geweest. Enkele weken later, op 23 juni, besloot de synode de schorsing met een maand te verlengen en nog eens te proberen tot mondeling contact te komen. Ongeveer een maand daarna, op 22 juli, schreef Schilder dat hij bereid en in staat was bezoek te ontvangen. Dit bezoek vond plaats op maandag 31 juli. Het ging dus wel erg traag en moeizaam. Tijdens het gesprek kwamen allerlei onderwerpen aan de orde. Schilder weigerde te zwijgen zolang hij publiekelijk beschuldigd bleef. Hij had toen het gesprek zou beginnen een stenografe en enkele getuigen bij zich, maar toen het moderamen weigerde in aanwezigheid van dezen te spreken wilde Schilder deze levende blijken van wantrouwen wel laten gaan en tevreden zijn met een door

⁸⁶ Acta, art. 417.

⁸⁷ Acta, art. 449 en 459.

alle gesprekspartners ondertekend “kort resumé”. Het is de laatste keer geweest dat zijn handtekening voorkwam onder een stuk dat binnen de Gereformeerde Kerken fungeerde. Het gesprek had beide partijen geen stap dichterbij elkaar gebracht. Berkhouwer had tenslotte het Onze Vader gebeden, dat in deze situatie als stoplap fungeerde, als uiting van profetische machteloosheid. Een dag later bracht het moderamen verslag uit bij monde van de synodevoorzitter. Op de zelfde dag werd prof. Greijdanus voor drie maanden geschorst als emeritus-hoogleraar en als emeritus-predikant van Paesens-Moddergat. Hij had openlijk de genomen leerbesluiten bestreden, had geweigerd dit na te laten en werd daarom volgens art 79 en 80 D.K.O. wegens scheurmakerij veroordeeld.

Deze gebeurtenis verdween geheel in de schaduw van wat twee dagen later gebeurde. Donderdag 3 augustus besloot de synode K. Schilder als predikant en hoogleraar van de Gereformeerde Kerken af te zetten. Zes synodeleden stemden tegen. Dezen waren ds. B.A. Bos, ds. S.J. Popma, ds. P. van Strien - deze was de vervanger van ds. D. v. Dijk die enkele dagen eerder uit de synode verwijderd was - ds. J. Meester en ouderling J. Meima. Dezen verzochten namelijk aantekening van hun tegenstemmen. Omdat de stemming in een besloten zitting plaats vond is uit de acta niet met zekerheid na te gaan wie de zesde man was., maar waarschijnlijk zal dat ds. H. Veltman van Den Bosch geweest. De synode besloot voorlopig, d.w.z. tot aan het samenkomen van de volgende synode, Schilders salaris door te betalen, “tenzij de gedragslijn van prof. Schilder tegenover de Gereformeerde Kerken... aanleiding mocht geven deze uitkering niet te doen”. Dit besluit heeft de kerken geen geld gekost! Maar hier moeten we de wandeling langs de synodale gebeurtenissen onderbreken voor een ander verhaal.

Schilder en de Duitsers.⁸⁸

Op 22 juli 1944 hadden officiële Duitse instanties te kennen gegeven dat ze er geen enkel bezwaar tegen hadden dat prof. Schilder publiekelijk optrad. Prof. H. Nelis, die de leiding had van de afdeling Kerkelijke Zaken van de S.D. (Sicherheidsdienst, prof. Nelis was Sachbearbeiter op kerkelijk gebied van Seys-Inquart) had reeds op 5 juni contact gezocht met A. Schilder, een broer van de prof. Hij, prof. Nelis, deelde A. Schilder mee dat hij uit het Handelsblad en uit de Standaard had begrepen dat Schilder zich in zijn publicatiemogelijkheden gehinderd voelde door een verbod dat hem in december 1940 was opgelegd en door vrees voor arrestatie sinds 1942. Nelis beweerde dat het nooit de bedoeling van de Duitsers was geweest hem in zijn kerkelijke werkzaamheden te belemmeren. De Duitsers wilden zich beslist niet in de interne zaken van de kerken mengen. A. Schilder had in dit gesprek opgemerkt dat zijn broer zich al die jaren sinds december 1940 strikt aan het publicatieverbod had gehouden.⁸⁹ Hij had ook gevraagd waarom de S.D. zo'n bijzondere belangstelling had voor de zaak Schilder, toch maar een onder duizenden onderduikers. Prof. Nelis antwoordde dat de zaak aan de rijkscommissaris bekend was geworden door enkele brieven van gereformeerde zijde. Seys-Inquart had hem, Nelis, opgedragen deze zaak verder uit te zoeken. Nelis wilde graag een onderhoud met Klaas Schilder zelf hebben. Daar is niets van gekomen. Bij enkele afspraken was Nelis op het laatste moment verhinderd. Zowel A. als K. Schilder, beiden even precies, lieten niet na aan elke losse steek in het verhaal van Nelis te peuteren, zodat deze op 14 juli enigszins kribbig aan A. Schilder mededeelde dat een persoonlijk onderhoud met

⁸⁸ Belangrijke bron bij dit verhaal is: Bijlagen bij het Kerkelijk Handboek van “Gereformeerde Kerken in Nederland”, Goes, 1946.

⁸⁹ Bijlagen bij Kerkelijke Handboek etc., blz. 12.

K. Schilder wat hem betreft niet meer nodig was; deze kon zijn gang gaan. En op 21 juli, in een mondeling onderhoud met A. Schilder liet hij, duidelijk ontstemd, horen dat ze nu eens moesten ophouden met alsmaar te beweren dat K. Schilder geen spreek- en schrijfmogelijkheden had en vervolgd werd. Hij zei met duidelijke woorden, dat hij zich door K. Schilders brief aan hem in de kam gepikt voelde. K. Schilder had na de eerste bespreking van 5 juni, dus bijna 7 weken geleden, al zijn gang kunnen gaan. Arnold Schilder verontschuldigde zich met te wijzen op het vertrouwelijk karakter van de gevoerde contacten en dat zijn broer het beloofde Ausweispapiertje nog niet had ontvangen. Prof. Schilder deelde op 22 juli 1944 aan de scriba van de synode mee dat zijn publiceers- en bewegingsvrijheid waren hersteld. Het is jammer dat de tijd tussen 5 juni en 22 juli door K. Schilder niet benut is. Een intenser contact tussen hem en de synode had aan de schorsing en afzetting waarschijnlijk niet veel veranderd maar iedere verzuimde kans roept achteraf spijt op. Ongetwijfeld was de houding van de beide broers in het contact met prof. Nelis volkomen correct, maar het formalisme dat de fam. Schilder blijkbaar kenmerkte, heeft in dit geval geen goede vruchten afgeworpen. Blijft nog de vraag wat de Duitsers bewogen heeft zo te handelen als ze deden. Het antwoord dat Prof. Nelis gaf, door Schilder zelf overgenomen, nl. dat de Duitse bezetter niet de naam wilde hebben zich met het interne kerkelijke leven, i.c. met dat van de gereformeerde kerken, te willen bemoeien, kan vrijwel niemand bevredigen. Als hun dat gelegen kwam liepen ze met hun klompen door elke porseleinkast heen, waarom zouden ze nu opeens zo beschroomd zijn. De tientallen predikanten en priesters die in de zomer van 1944 reeds vermoord waren of nog gevangen zaten, tonen duidelijk genoeg aan dat de Duitsers zich best in kerkelijke zaken durfden mengen. Ds. A.A.L. Rutgers die als voorzitter van de deputaten voor de Hoge Overheid in deze dagen ook contact met prof. Nelis had, vond het voor de hand liggend dat de Duitsers graag wilden dat de energie van de gereformeerden zich op kerkelijke strijdpunten richtte. Liever dan op verzet tegen de bezettende macht. Ze zullen het wenselijk hebben gevonden dat Schilder onbelemmerd aan deze strijd kon deelnemen. (Bijlagen, blz. 40). Het lijkt ons dat Rutgers in zijn veronderstellingen gelijk heeft gehad. Ten eerste werd door prof. Nelis het contact gelegd één dag voor de invasie. Dat het één dag zou zijn kon hij niet bevroeden. Maar dat de invasie voor de deur stond wel. En de mogelijkheid dat deze in Nederland zou plaats vinden, hebben de Duitsers ook in overweging genomen. In zo'n situatie was iedere binnenlandse ruzie mooi meegenomen. In de tweede plaats hebben de Duitsers in de eerste wereldoorlog uitzonderlijk groot succes gehad met het aansteken van interne twisten. We doelen op Lenin die door de Duitsers naar Rusland werd gesmokkeld met het doel de Russische oorlog wil te breken. Natuurlijk was Schilder geen Lenin en Nederland geen Rusland, maar de Duitse intentie kan in het ene geval heel wel gelijk geweest zijn aan het andere. De bijlagen vermelden op blz. 18 en 24 interventies van respectievelijk de heer J.L.A.B. Duynstee, die contacten met Rost van Tonningen zou hebben en de heer A. Kapteyn, die ook veel invloed moest hebben. Beide heren kunnen niet de indruk van volstreekte betrouwbaarheid oproepen. Maar wel is zeker dat Rost van Tonningen zich met de zaak Schilder bezig gehouden heeft. Th. Delleman publiceert in zijn werk "Opdat wij niet vergeten" blz. 271 e.v. een brief van Rost d.d. 26 mei 1944 aan Seyss-Inquart. Hij geeft daarin een overzicht van het protestants kerkelijk leven in Nederland; een overzicht dat van enig inzicht getuigt, ofschoon er ook enormiteiten in verteld worden, zoals dat gereformeerde illegalen van plan zouden zijn Schilder onschadelijk te maken. Rost van Tonningen vond het te overwegen waard om via Schilder de interne strijd in de Gereformeerde Kerken aan te wakkeren, zodat de predikanten geen tijd meer zouden hebben het verzet te

stimuleren ⁹⁰Hij meende dat er in deze kerken een stroming was die de bezettende macht als een door God gestelde overheid wilde gehoorzamen. Dit is niet geheel juist geformuleerd. Er was in onze kerken een stroming die in de bezettende macht de slaande hand van God zag. Deze stroming omvatte ook mensen die als aanhangers van Schilder bekend stonden zoals A. Janse, ds. B. Telder en ds. W.G.F. van Herwijnen. Mensen als D. van Dijk en K. Schilder zelf stonden waarschijnlijk niet ver van deze opvatting af maar een nader onderzoek in dezen is zeer gewenst. Zo'n stroming zou door een Schilder met publicatievrijheid versterkt kunnen worden. Hij raadde de rijkscommissaris daarom aan het schrijfverbod van Schilder op te heffen. Het is bekend dat Seyss-Inquart lange tijd veel vertrouwen in Rost heeft gehad. Gezien de data: 26 mei is de datum van Rost brief aan de rijkscommissaris en 5 juni de dag dat prof. Nelis contact opneemt met A. Schilder, ligt het voor de hand te veronderstellen dat Nelis inderdaad een opdracht van hogerhand heeft gekregen, dat Seyss-Inquart het de moeite waard heeft geacht het idee van Rost uit te proberen.

11 augustus 1944.

Om op de gang van ons verhaal terug te komen: op 3 augustus 1944 werd Schilder geschorst en acht dagen later klonk het startschot tot de vrijmaking. We bedoelen de bekende vergadering van 11 augustus in de Lutherse kerk in Den Haag. Dit was de eerste keer na zijn onderduikperiode dat Schilder in het openbaar optrad. Na de boeiende openingsrede van ds. H. Knoop, eens Schilders collega in Rotterdam-Delfshaven, las de laatste de Acte van Vrijmaking of Wederkeer voor. Geheel duidelijk is dit stuk niet. Wat is zich vrijmaken? Er zijn ons inziens twee mogelijkheden van uitleg:

A zich met een beroep op artikel 31 D.K.O. vrijmaken van de synodale leer- en schorsingsbesluiten, maar binnen het kerkelijk verband blijven,

B zich losmaken van het kerkverband en de plaatselijke kerken op basis van Schrift, belijdenis en kerkorde herenigen in een nieuw kerkverband.

Voor A pleit dat wat Schilder zelf schrijft in het jaaroverzicht van het Handboek Gereformeerde Kerken 1946, blz. 46:

Onzerzijds is steeds geleerd, en ook tegen haar (=synode) in correspondentie is volgehouden, dat niemand de kerk aanstonds verlaten mag, ook al ziet hij daarin ernstige gebreken en ook al moet hij bepaalde besluiten wraken als in strijd met Gods Woord en de aangenomen kerkenordering. Immers in zulk een geval dient hij die deze overtuiging heeft, zijn bezwaren bekend te maken, onder overlegging van zijn bewijsmateriaal. De kerken harerzijds dienen ruimte te laten voor een tussenperiode, waarin de een wel, de ander niet bepaalde besluiten uitvoert, mits ze in dat criterium te samen over de zaken in geschil zich beraden, en trachten tot een op Schrift en belijdenis akkoordgetrouwe oplossing te komen. Dat is naar de kerkenorde, artikel 31; dat is ook overeenkomstig de lastbrief.

Op bladzijde 86 van dit zelfde artikel blijkt dat ook Schilder zich zo'n interim-periode voorgesteld had als een periode van drie jaar, dat wil zeggen tot de volgende synode. Het is duidelijk dat de synode een zodanige interpretatie en toepassing van artikel 31 D.K.O. niet accepteerde. Bleef Schilder desondanks aan zijn opvatting vasthouden? De postale toevoeging "onderhoudende artikel 31 D.K.O." aan de naam van het nieuwe kerkverband duidt in die richting. Dit is ook het geval met het

⁹⁰ Delleman, blz. 726.

feit dat de kerk van Kampen - daar was Schilder lid van! - zich na vrijgemaakt te hebben, toch op de eerstvolgende classisvergadering van het oude verband verscheen.

Anderzijds wijst in de richting van opvatting B de aanhef van de Acte van Vrijmaking:

Wij ondergetekenden..... Sedert geruime tijd opgemerkt hebbende het bederf in de Gereformeerde Kerken, zowel in de verminking of verloochening van de op Gods Woord gegronde geestelijke positie, orde en discipline of tucht der kerk, als in de verbastering van de leer, waarop gefundeerd is de bediening van de Heilige Sacramenten naar de verordening van Christus in Zijn Woord; en in het nu wel bevestigde misbruik der kerkelijke tucht, welke stukken naar onze Nederlandse Geloofsbelijdenis (art. 29) alle raken de merktekenen van de ware kerk; ....achten ons geroepen, overeenkomstig het ambt aller gelovigen naar art 28 onzer N.G.B. te verklaren en te besluiten, gelijk wij verklaren en besluiten mits dezen.

En dan volgt het lange verhaal dat eindigt met een oproep tot vrijmaking. Het beroep op art. 28 en 29 D.K.O. die handelen over de ware en valse kerk wijst op een definitieve breuk, evenals de snelle herorganisatie van het kerkelijk leven. Het Handboek 1946, het eerste na de vrijmaking, spreekt niet enkel van de hergroepering in classes en particuliere synoden maar ook van een eigen theologische opleiding, een eigen vereniging van gereformeerde predikanten, eigen jeugdverenigingen, vrouwenbond, mannenvereniging, enz. Wie zo werkt denkt aan geen interim-periode, kijkt niet meer achterom naar wat geweest is. We vermoeden met grote waarschijnlijkheid dat de interpretatie A in de overwegingen van verreweg de meeste vrijgemaakten geen enkele rol heeft gespeeld. Na 11 augustus 1944 breidde de vrijmaking zich in snel tempo uit. Het lijkt ons niet meer tot onze taak behoren deze te beschrijven. Ook de pogingen, meerdere in aantal, die van de zijde van de Gereformeerde Kerken zijn ondernomen om tot een nieuw contact te komen, gaan we stilzwijgend voorbij. Ze zijn tot nu toe vrijwel vruchteloos geweest.

III. Gevolgen

Voor de Gereformeerde Kerken zijn de gevolgen van de vrijmaking traumatisch geweest. Niet allereerst omdat deze kerken plusminus 70000 veelal zeer meelevende leden verloren. Dezen kwamen in een ander kerkverband terecht en bleven christen. Vanuit een hoger gezichtspunt een kleine en weinig belangrijke verschuiving. Wel doordat het gevoel algemeen was dat we ons met onze strenge handhaving van leer en tucht op een doodlopende weg bevonden. Een weg die gekenmerkt werd door voortgaande versplintering, door conflict op conflict. We hadden een stevige deuk opgelopen in het plaatwerk van ons gereformeerd zelfgevoel, het gevoel van: wij gereformeerden, wij weten het en wij kunnen het. Sinds 1944 is ons geen geval van justitiële leertucht bekend. Wel is in de zaak dr. H. Wiersinga nog eens een afwijzend oordeel over zijn mening uitgesproken maar zijn persoon en zijn ambt worden in dit oordeel niet betrokken. Ook de gereformeerde zeden, eens glashard en glashelder, bleken tegen de sluipende erosie van de tijd niet bestand. Dat met de tijden de zeden veranderden wisten we allang maar op de lawine van veranderingen die na 1945 over ons kwamen, hadden we geen resoluut antwoord meer. Nu we voor zo'n groot deel onze zelfbewustheid verloren hadden kwamen we meer open te staan voor andere christelijke kerken. Kort gezegd, er kwam ruimte voor oecumenische tendensen, uiteraard vooral in de richting van de Nederlands Hervormde Kerk, onze naaste buur. Niet dat deze mentaliteitsveranderingen zich in 1945 meteen in volle omvang openbaarden. Eerst moest de generatie van de kloeke mannen, de Jannen (Ridderbos) en de Klasen

(Dijk), van het toneel verdwenen zijn. Deze mensen hebben zich in hun laatste levensjaren in onze kerken niet meer plezierig gevoeld. Maar sinds zo ongeveer 1965 namen boven geschetste tendensen toch duidelijk de overhand. In de jaren tachtig zien we twee verschillende reacties tegen de gang van zaken in de Gereformeerde Kerken: een "oude" en een "jonge". De eerste, belichaamd in het gereformeerd confessioneel beraad, wil terug naar de recht gebaande paden van Schrift en Belijdenis. Ze vindt vooral aanhang onder de gereformeerden boven de vijftig. Dit suggereert niet dat ze een laatste bolwerk zouden verdedigen. Wie nog geen vijftig is wordt dat meestal wel en blijkt dan de aantrekkingskracht van deze richting terdege te ondervinden. Alle eeuwen door zijn we er immers van overtuigd geweest dat het vroeger allemaal veel beter was dan nu. De andere stroming vindt haar aanhang dus onder de jongeren. In het uiterste geval verdwijnt deze jeugd naar één van de vele pinkstergroepen, maar vaker blijven ze in de evangelisch gekleurde bewegingen binnen onze kerken hangen. Emotionaliteit en anti-intellectualisme gaan hier hand in hand. Tenslotte worden ook de gereformeerde kerken geteisterd door die massale kerkverlating die berust op het matte besef dat het ons allemaal niets meer zegt. Maar dat is een verschijnsel dat niet zozeer kerk als wel het christendom als zodanig betreft.

Uiteraard hebben ook de vrijgemaakten de gevolgen van de gebeurtenissen in de oorlogsjaren ondergaan. Bij hen heerste van stonde aan het gevoel van: wij zijn gereformeerd gebleven. Daarop was ook hun bestaansrecht gegrond. Ogenschijnlijk zijn alle elementen van het vooroorlogse gereformeerde kerkleven hier nog volop aanwezig. Maar veel sterker dan in de gereformeerde kerken van toen leven de vrijgemaakten vanuit de ware-kerkopvatting in isolement. Eigen kerk, eigen school, eigen partij, eigen pers enzovoort kenmerkt dit gereformeerd smaldeel. Wie in dit isolement aarzelde om mee te gaan is in conflict op conflict uitgezuiverd. Bewondering voor het organisatorisch talent binnen vrijgemaakte kring is gerechtvaardigd. Maar eveneens gerechtvaardigd is de vraag: wat levert het op? Wie van buitenaf naar dit gereformeerde ijspaleis kijkt ziet geen leven of beweging. Maar soms vermoeden we dat er toch iets ritselt.

Behalve gevolgen in de kerken waren die er ook in het persoonlijk leven van duizenden mensen. De kloof door de twisten en de vrijmaking veroorzaakt is door dorpsgemeenschappen, door families, door liefdesrelaties, door harten heengegaan. Er is veel geleden, om met Multatuli te spreken. Ten gevolge van de voortschrijdende tijd moet men over dit facet nu welhaast spreken in de voltooid verleden tijd. Met de laatste deelnemers aan de kerkelijke twisten zal dit leed weldra ten grave dalen. Terugziende ontglipt ons de verzuchting: dit is allemaal gebeurd onder aanroeping van Gods naam. Geen bijeenkomst is geopend of gesloten of het gebeurt met gebed en dankzegging. Hoe was het in Godsnaam mogelijk!

IV. Conclusies

Het lijkt ons voor de duidelijkheid gewenst enkele samenvattende slotconclusies te formuleren:

- Er leefde in 1936 onder het kerkvolk geen onbehagen over de leer; wel hier en daar over de vinnige polemieken. Alleen al daarom hadden de leergeschillen op de synode nooit aan de orde moeten worden gesteld.

- Persoonlijke tegenstellingen, vooral tussen H.H. Kuijper en V. Hepp enerzijds en S. Greijdanus en K. Schilder anderzijds hebben een grotere rol gespeeld dan veelal erkend wordt.
- In theologisch opzicht was het vooral een strijd tussen het traditioneel, van oorsprong zware, piëtisme en de verbondstheologie.
- Het traditionele piëtisme had zowel onder de “afgescheidenen” als onder de “dolerenden” aanhang; de verbondstheologie vooral onder de afgescheidenen. De verbondstheologen stonden zwak omdat ze met de begrippen uitverkiezing en wedergeboorte in hun systeem niet goed raad wisten.
- K. Schilder stond betreffende deze tegenstelling min of meer aan de zijlijn; hij vormde een eigen richting die veelal niet begrepen, tenminste niet gevolgd is.
- De leeruitspraken van 1942 waren weliswaar volstrekt overbodig, maar niet in strijd met de uitspraken van 1905. De strikte binding eraan, vooral ten aanzien van kandidaten op kerkelijke examens heeft irriterend gewerkt.
- De kerkrechtelijke tegenstellingen hebben bij Schilder een grote rol gespeeld, bij de achterban niet.
- Het was gezien de situatie tijdens de bezetting allerzins begrijpelijk dat de synode niet meer dan provisioneel gesloten werd.
- De verlenging van de synode van Sneek/Utrecht over de periode van drie jaar heen was wel begrijpelijk maar niet nodig. Het mag op zijn minst betwijfeld worden of deze verlenging in strijd was met de letter van de D.K.O. gezien de dubieuze betekenis van het woord “ordinaarlijk”.
- Ze was in strijd met de geest van de D.K.O.
- Inzake deze verlenging is zowel de houding van de synode, als die van prof. Greijdanus - hij moest immers ontslag wegens leeftijd aanvragen - alles behalve helder, wel verwarrend.
- Prof. Schilder heeft zowel tegen de Duitsers als tegenover de synode een zeer formele houding aangenomen.
- De schorsing en afzetting van prof. Schilder vond plaats op niet overtuigende gronden.
- De houding van prof Schilder tegenover de bezettende macht is minder helder dan veelal gedacht en is een diepgaande studie waard.
- De vrijmaking heeft enerzijds een “dolerend” karakter in zoverre ze zich beroept op artikel 31 D.K.O., anderzijds een “afgescheiden” aspect, waar ze zich beroept op artikel 28 en 29 N.G.B. Ze is door vrijgemaakten voor het overgrote deel in de laatstgenoemde zin opgevat.
- De felheid van de kerkstrijd is niet alleen beschamend tegen de achtergrond van de oorlogssituatie, maar werd ook mede daardoor veroorzaakt,

- De richting van de moderne jongeren, een richting die veelszins op H. Bavinck terug gaat, is als overwinnaar uit de strijd tevoorschijn gekomen, wil men al van een overwinnaar spreken.
- Er is voor de Gereformeerde Kerken alle reden geweest om haar houding in de kerkstrijd te herzien en waar nodig schuld te belijden.